

SANNIDHI

(2021–22)

Editors

Dr. Sangeeta Ghate

Dr. Ajay Raval

Dr. Ramesh Bahadur Sinh

Gargi Gohel

Surabhi Publication

Ahmedabad

SANNIDHI (2021–22), A college annual magazine, Editors : Dr. Sangeeta Ghate, Dr. Ajay Raval, Dr. Ramesh Bahadur Singh, Gargi Gohel, published by Surabhi publication, Ahmedabad, July 2022

ISBN 978-93-93608-11-6

© Shree Umiya Arts and Commerce College, Sola, Ahmedabad

Price Rs. 175/-

Publisher

Surabhi Publication, Ahmedabad

Book Compose And Settings

Ajit Makwana

Plot No. 662/2, Sector No. 13/A,
Gandhinagar - 382016

Printer

Brigar Media pvt. ltd.

86-3/5, Agarwal Industrial Estate,

Near Madhupura Police Station,

Mahndi kuwa Road, Shahpur, Ahmedabad - 380004

Dear Readers

Namaskar

You have in your hand new edition of 'Sannidhi:2021-22'. It has been coming out year after year with unfailing regularity therefore it is very special for me.

This is another dynamic piece of creativity, expression and enthusiasm. The essential purpose of 'Sannidhi' is to inform, engage, inspire and educate diverse readership which includes all stakeholders. We have tried to make sure that it helps its readers gain knowledge of various topics related to subjects taught in our college.

Sannidhi endeavors to reflect the value and quality of education itself.

This book is the outcome of immense effort put in by the whole team. On behalf of Editorial board I would like to express my heartfelt gratitude towards all contributors.

Dr. Sangeeta Ghate

Principal

સંપાદકીય

સન્નિધિ-૨૦૨૨ આપની સમક્ષ મૂકતાં આનંદ અનુભવું છું.

આ ગ્રંથમાં સાહિત્ય-કળા, માનવવિદ્યાઓ, શિક્ષણ અને વાણિજ્યવિષયક લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસલેખો અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય એવો આશાવાદ સેવું છું.

ગ્રંથમાં લેખ આપનાર સહુ પ્રત્યે આભારની લાગણી પ્રગટ કરું છું.

આ વિદ્યાયાત્રા નિરંતર રહો એવી કામનાઓ.

અજય રાવલ

અમદાવાદ

Index:

1 મણિલાલ હ. પટેલની વાર્તાઓ.....	ડૉ. અજય રાવલ.....	5
2 યુગવંદના વિશે વિવેચકો.....	પ્રો. નિર્મલા જોશી.....	11
3 આગન્તુક વિશે.....	પ્રો. સોનલ દેસાઈ.....	14
4 જૂથ, સમુદાય, સમાજ અને માનવી એક સિક્કાની બે બાજુઓ હોય છે.....	ડૉ. દિનેશ કણઝરિયા.....	22
5 જગન્નાથ મંદિરની સામાજિક ધાર્મિક પૃષ્ઠભૂમિ.....	પ્રો. હિના પટેલ.....	27
6 કબડી રમતની બહેનોને આસન-પ્રાણાયામ અને ચર્કીય તાલીમ દ્વારા ચપળતા.....	પ્રો. બ્રિજેશ પ્રજાપતિ.....	32
7 ચાલ પહેલાં ખુદને પ્રેમ કરીએ.....	પ્રો. કુંજવિહારી મકવાણા.....	37
8 फणीश्वरनाथ रेणु के उपन्यासों में लोक संस्कृति ...	प्रा. सुमित्रा पटेल.....	41
9 हिन्दी साहित्य के इतिहास में पृथ्वीराज चौहान की वीरता का चित्रण.....	प्रा. मीनाबा जाडेजा.....	47
10 Under The Shadow of Kamakhya.....	Dr. Rupal Patel.....	49
11 Ashima's Journey in 'The Namesake' a quest to find self.....	Prof. Gargi Gohil.....	62
12 The Global Economic Recovery and India.....	Prin. Dr. Sangeeta Ghate.....	71
13 Small Business Marketing Strategies ...	Dr. Shilpa Patel.....	75
14 Education, innovations and management are DNAs of economy	Dr. Manish Chudasama.....	83
15 Mutual fund – a competent tool of money market in India.....	Prof. Milin Danak.....	92
16 Future of E-commerce in India.....	Prof. Parashar Dave.....	103
17 Environmental Accounting	Prof. Mansi Patel.....	112
18 Development of students By National Service Scheme	Dr. Bipin M. Vaghela.....	119
19 Mental Health	Prof. Yogesh Solanki.....	125
20 “Neuralink: implantable brain-machine with artificial intelligence”	Prof. Divita Patel.....	132
21 Natural disasters - an NCC perspective.....	Lieutenant Poonam Zala.....	137

મણિલાલ હ. પટેલની વાર્તાઓ

ડૉ. અજય રાવલ

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં - ૧૯૬૦થી ૧૯૮૫ સુધી આધુનિક સાહિત્યનો પ્રભાવ રહ્યો. એમાં ઘણાં સાહિત્યસ્વરૂપોમાં નોંધપાત્ર સર્જન થયું. મણિલાલ હ. પટેલનું સર્જન એમાં આરંભાયું પહેલાં કાવ્ય અને પછી નિબંધ. આજે તો લગભગ ચાર દાયકાથી સર્જનરત એવા મણિલાલ હ. પટેલનું નામ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થિર થયેલું છે. એમણે કાવ્ય, નિબંધ, ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા, ચરિત્રસાહિત્ય, આત્મકથા એમ એકાધિક સાહિત્યસ્વરૂપોમાં યોગદાન આપેલું છે એ એમના બહુઆયામી સર્જક વ્યક્તિત્વની ઓળખ સમાન છે. વાત વાર્તાની જ કરીએ તો, મણિલાલ પટેલે વાર્તાલેખનની શરૂઆત કરી ત્યારે એમની સામે આધુનિકતાવાદી વાર્તાઓ હતી, એથી એમની સામે મોટો પડકાર એ હતો કે આધુનિકતાવાદી વાર્તાઓ કરતાં જુદી વાર્તા કઈ રીતે લખવી? એમની એક કેફિયતમાંથી એનો જાણે કે જવાબ મળે છે, 'ટૂંકીવાર્તા દ્વારા હું મારા તળમાં પાછો ગયો છું. વાર્તા દ્વારા હું મારા મૂળમાં જઈને એની સાથેનું સંકુલ અને બહુપરિમાણી જગત છે એનાં પડોને ઉકેલી જોવા ચાહું છું. હું જે ઘર - માટી - સીમ - વગડો - ગામ - વતન - સમાજ - પ્રજામાં રહીને ઊછર્યો છું. એના પરિસરમાં રહીને, હું મને, મારી વાર્તાને, જીવનસંઘર્ષને પામવા ઓળખવા ચાહું છું.' આમ, વાર્તાકાર મણિલાલે (અને એમના સમકાલીન વાર્તાકારોએ) તળવતનને - કહો ગ્રામજીવનને - એનાં વિવિધ પાસાંઓ, પ્રશ્નો, વેદન-સંવેદનને વાર્તારૂપ આપ્યું એના પરિપાકરૂપે - ચાર વાર્તાસંગ્રહ 'રાતવાસો' (૧૯૮૪), 'હેલી' (૧૯૮૫), 'બાપાનો છેલ્લો કાગળ' (૨૦૦૧) તથા 'સુધા અને બીજી વાતો' (૨૦૦૭) એ નામે મળ્યા. જેમાં ૬૮ વાર્તાઓ ગ્રંથસ્થ છે. એ પછી બીજી વાર્તાઓ સામયિકોમાં પ્રગટ થઈ છે, એટલે લગભગ ૭૫ જેટલી વાર્તાઓ મળે છે. ઉપરાંત, આ વાર્તાઓના - જુદા જુદા - ચાર સંચયો જુદા જુદા સમયે થયા છે. આ સંપાદન પાંચમું થશે. આ સંપાદનમાં ૧૩ વાર્તાઓ પસંદ કરી પ્રયત્ન એવો છે કે વાર્તાઓમાં વાર્તાકારના વિશેષો પ્રગટી રહે - અલબત્ત, પસંદગીના ધોરણને મત બીજા પણ હોઈ શકે, તો એ પણ આવકાર્ય જ તો, અહીં જ સ્પષ્ટ કરું કે અહીં બધી વાર્તાનો વિગતે આસ્વાદ કે મૂલ્યાંકન નથી કર્યું, પણ વાર્તામાં ભાવકનો પ્રવેશ થાય એવાં રસસ્થાનોને ચીંધીને ખસી જવું. 'વાર્તારસ' વાચકને લેવા દેવો...

આધુનિકતાવાદી વાર્તાઓથી જુદી વાર્તાઓ લખવાના પ્રયાસરૂપે વિદ્યાનગરમાં 'પરિષ્કૃતિ' નામે આંદોલન થયું એમાં અદમ ટંકારવી, અજિત ઠાકોર અને મણિલાલ

પટેલે સક્રિયતા દાખવી એથી અનુઆધુનિકતાવાદી વાર્તાસર્જનને વેગ મળ્યો (એવી બીજી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનું અને સામયિકોનું યોગદાન પણ હતું જ) સ્વયં મણિલાલે પણ લગભગ બે દાયકા સુધી વાર્તાલેખનમાં પ્રવૃત્ત રહીને ગ્રામચેતનાની ઘણી વાર્તાઓ આપી છે. મણિલાલની ગ્રામચેતનાની આ વાર્તાઓ નોંધપાત્ર છે. ગ્રામચેતનાના - નાનાવિધ રંગો - પંચમહાલના બાર ગોળ પાટીદાર કણબી સમાજને મિથે સમગ્ર પ્રદેશને અજવાળે છે એટલે વાર્તાના કેન્દ્રમાં ભલે ગ્રામચેતના હોય પણ એની ત્રિજ્યા દૂર દૂર લંબાય છે - અહીં સમાવેલ વાર્તાઓનાં આવાં ત્રણેક વર્તુળ જણાયાં છે. વર્તુળ એક : 'ડમરી', 'માટીવટો', 'બાપાનો છેલ્લો કાગળ' જેવી વાર્તામાં વતનઝુરાપો છે - વતનવિચ્છેદ છે. અતીત ઝંખના છે. વતન સાથે એક અંતર રચીને સર્જાતી વાર્તા વેદન સંવેદનના રૂપ તાદાત્મ્યતાથી રચે છે.

આવી વાર્તાઓ ભાવકોને ભાવે છે. કહો કે વાર્તાકારની સ્વાનુભૂતિ - સર્વાનુભૂતિ બની રહે છે. પંચમહાલ પાંચે ઈન્દ્રિયથી પમાય છે.

'ડમરી' : રામજીના મોહભંગનું વાર્તાકારે આસ્વાદ્ય વાર્તારૂપ રચ્યું છે. ઘર છોડી શહેર કમાવા ગયેલ રામજીને વતનઘર ખેંચે છે એ ભેટસોગાદ લઈ પહોંચે છે મનમાં છે : ઘર આખું ગાંડું ગાંડું થઈ જશે. પણ એથી જુદો જ ઉષ્માહીન વ્યવહાર સ્વજનો કરે છે - અરે ખુદ માતા કરે છે - મોહભંગ થયેલા રામજીનું મન મરી જાય ને એ રજા કરતાંય વહેલો શહેર પાછો ફરી જાય - 'ડમરી'થી ધૂળ ધૂળ શરીરને ઘસી ઘસીને નહાવાની ક્રિયા સૂચક બને છે. ભૂતકાળ = વર્તમાનકાળમાં આવનજાવન કરતી વાર્તાની ગતિ - ભાષા - જીવંત વર્ણન સાથે જોડાતા પાત્રોના મનોભાવથી વાર્તા સરસ બની છે.

'માટીવટો' : આ વાર્તામાં વીરુની અને માતાની ઘર-વતન માટે તીવ્ર લાગણીને એથી અળગાં - વિખૂટા થવાની તીવ્ર પીડાનું સંવેદનસભર રૂપ આલેખે છે. માને જૂના ઘરની માયા છે. એ ઘર કોઈ ભૌતિક વસ્તુ કે સંપત્તિ માત્ર નથી, એને છોડવા - પાડવાના વિચારમાત્રથી એ હચમચી જાય છે - આ ઘર તો મારું ખોળિયું સે બેટા - જેવા પ્રલાપથી એ બળકટ રીતે વ્યક્ત થયું છે. તો આ જૂના ઘરને છેલ્લી વાર જોવાને, માને મનાવવા મોટાભાઈ વીરુને કાગળ લખે છે. વીરુના આંખે થતું ઘરનું વર્ણન ઈન્દ્રિયગમ્ય તો છે જ, પાત્રના મનોભાવ સાથે પણ કેવું તો જોડાય છે! : રાતા ગારથી લીપેલી ભીંતોવાળું ઘર, ભોંયતળિયે મોટી ઓકળિયો, માના હાથનું હેત એમાંથી જાણે પગને અડકે ને અંદર પેસે કાળજે જઈ બેસે. એ 'ઘર' નહીં રહે એની ફડકથી વીરુ ધ્રૂજી જાય છે, તો એને બનાવનાર 'મા'ને શું ન વીતે એ બરાબર જાણે છે. વીરુ વતન આવે છે તો - રેલે નષ્ટભ્રષ્ટ કરેલું જીવન - વરવું વાસ્તવ સામે આવે છે ચારેતરફ ઉજ્જડનો ભણકારો, ફળિયાં ઉદાસ, સૂની પરથાળ,

ઓટલા પડસાળો ખાલીખમ. વીરુ મહામહેનતે માને મનાવે છે. એ પછી ઊતરતા ઘરનું વર્ણન ઉદાસીનું મૂર્ત રૂપ પ્રગટાવે છે : મોભ ઊતરી ગયા હતા; વર્ષોને ઢાંકેલી દીવાલો ઉઘાડી પડી ગઈ હતી.’ – આથી લાગેલો તીવ્ર આઘાત માને મરણશરણ કરે છે ને એનો સાક્ષી થાય છે સમાનુભૂતિ ધરાવતો વીરુ. પણ વાસ્તવ તો એથીય વરવું છે – ‘કોઈ રહ્યું નહીં’ વીરુ લાચારીથી જોઈ રહે છે – મુખ્ય બારણું ઉપાડી લઈને મૂજો સાથે છેલ્લું ટ્રેક્ટર જતું રહ્યું હતું. ફરતું કૂતરું કશુંક સૂંઘી સૂંઘીને થોડી થોડી વારે રડતું હતું. – એ સ્તિનેમાસદૃશ દૃશ્યાંકન છે. તો ‘ખાટીવટો’ – માને મળે છે એમ વીરુનેય મળ્યો છે! એવા સંકેત સાથે શીર્ષકની વ્યંજના વિસ્તરી રહે છે.

‘બાપાનો છેલ્લો કાગળ’ : પિતાની હયાતીમાં એને ન સમજી શકવાની પીડા – છેલ્લા કાગળને વાંચતા પણ ન પામતા પુત્રની તીવ્ર વેદનાની વાર્તા છે. પુત્ર રતિલાલને પિતા માટે ઘણી ફરિયાદ છે. મનમેળ રહ્યો નથી, અંતર એટલું વધ્યું છે કે મળવાનું જ બંધ થઈ જાય છે. બાપાનો છેલ્લો કાગળ એના અવસાન પછી મળે એવી ઘટના પછી પુત્ર રતિલાલ સામે ભૂતકાળ ઊખળતો રહે. દિવાળીની સફાઈ વખતે ઘર આંગણમાં રહી કાગળ સળગાવતાં – ફરી કાગળ વાંચે છે ત્યારે બાપાની પીડા વાંચે છે કેટલું વેઠ્યું એ અનુભવે છે, લાચારી સમજે છે, થાય છે કે આ બાપાને તો ઓળખતો જ નહોતો, પછી બદલાયેલી મનોસ્થિતિમાં પિતાને અન્યાય કર્યાનો અપરાધબોધ અનુભવે છે ને એની તીવ્રતમ અનુભૂતિરૂપે પોતે જ પિતા છે ને પોતાને જ ચિતામાં બાળે છે એવી ઘટનાથી વેદના તીવ્ર બની રહે છે. અહીં પિતાને તો નવા રૂપે પામે છે કથાનાયક પોતાનેય પામે છે. એવી વાર્તાક્ષણ રૂપે પામે છે કથાનાયક પોતાનેય પામે છે. એવી વાર્તાક્ષણ આસ્વાદ્ય રૂપે આલેખાયું છે. બોલી - પાત્રોના વ્યક્તિત્વને પ્રગટાવે છે. તો એ જેમાં મુકાયાં છે એ પરિવેશથી પ્રદેશ જીવંત થાય છે. સમય સંકલના – વર્તમાન, ભૂતકાળ સરસ રીતે થયું છે – આ વાધાં વાનાંથી વાર્તા કળાત્મક બની છે.

વર્તુળ બે : ‘બદલી’, ‘પી.ટી.સી. થયેલી વહુ’, ‘હેલી’ જેવી વાર્તાઓમાં બાવન પાટીદાર કણબી સમાજની અંદર રહેલી વરવી વાસ્તવિકતાને પ્રગટાવે છે. સમાજમાં લગ્નવ્યવસ્થા, લગ્નસંબંધ – એના પ્રશ્નો – લગ્નવિચ્છેદ – સાથે શિક્ષણને લીધે આવતું સામાજિક પરિવર્તન, દેખાડ, વટ – વગેરેમાંથી ઊભા થતા પ્રશ્નોને તીર્યક રીતે જોઈને વાર્તારૂપ આપ્યું છે, તો સમાજના આવા નિયમોથી વેઠતી વ્યક્તિઓનું સંવેદન પણ અહીં પ્રગટે છે. ગ્રામચેતનાનું આ વકરૂપ છે!

‘બદલી’ : વાર્તામાં રાયજી માસ્તરની બદલીના સમાચારે અંદરથી પડી ભાંગતી અંબાની મનોવ્યથાનું સ્પર્શક્ષમ આલેખન થયેલું છે. રાયજી માસ્તરની બદલીની પડછે અંબાના ચિત્તમાં નજીકનો દૂરનો ભૂતકાળ સળવળી ઊઠે છે. ખરે બપોરે

વગડે વિલાપે ચડેલી અંબાના ચિત્તમાં - સ્મૃતિસાહચર્યથી એ આલેખાય છે. અંબા અને રાયજી માસ્તરનાં લગ્ન સાટ પદ્ધતિ મુજબ થયેલાં, એટલે અંબાનો ભાઈ અને રાયજીની બહેન, અંબાનો ભાઈ નોકરિયાત હોવાથી તેને સુખી (રાયજી માસ્તરની બહેન) નથી ગમતી, પંચ વચ્ચે બન્નેની ફારગતી થાય છે ને સમાજના રિવાજ મુજબ અંબા-રાયજીને નાછૂટકે છૂટાં થવું પડે છે. રાયજીની સગાઈ છેડછૂટના બીજે જ દહાડે થઈ ગયેલી, અંબાનાં ચાર-છ મહિના પછી બીજાં લગ્ન બીજવર રેવજી સાથે થયાં. એ કઠ્ઠાગરો હતો તોપણ અંબા રાયજીને ભૂલી નહોતી ને એમાં રાયજીની બદલી રેવજીના ગામમાં થઈ. રાયજી અને રેવજીમાં દોલાયમાન અંબાનું ચિત્ત માનવીય સંબંધોની સંકુલતા પ્રકટાવે છે. તો અંતે બદલીના સમાચારે દુઃખી, વલોવાતી અંબા રેવજીના સ્નેહથી આર્દ્ર બને છે અને ક્યારેય મૂકીને ન જવાનું કહે છે ત્યારે ખરા અર્થમાં પતિ તરીકે સ્વીકારે છે - એમ, એક બીજા અર્થમાં 'બદલી' શીર્ષકની વ્યંજના પ્રગટે છે. રાયજીના બદલે હવે રેવજી, એમ 'બદલી' સરસ રીતે વ્યક્ત થાય છે. સુંદર વાર્તા!

‘પી.ટી.સી. થયેલી વહુ’માં કહેવાતી ખોટી સામાજિક પ્રતિષ્ઠા-લગ્નવ્યવસ્થા કેવા પ્રશ્નો સર્જે ને એનાં કેવાં પરિણામ આવે તે કાંતિનાં લગ્ન વિશે અહીં વાર્તારૂપ પામે છે. જગોભાઈ અને એની બીજી વારની પત્ની ધૂળીનો પુત્ર કાંતિને પૈસા આપી પી.ટી.સી. કોલેજમાં ભણે છે. એની સગાઈ તો એ ઓગણીસ દિવસનો હતો ત્યારની થઈ ગઈ હતી! પણ ધૂળીની વેવાણ અભિમાની છે એમ વાંકું પડે છે ને કાંતિ વહુને પહેલી વાર જોવા ગયો ત્યારે વેવાણે કઢી કરી એ વાતનું વતેસર કરી ગુસ્સે થયેલી ધૂળીએ વિવાહ તોડી નાખ્યા ને પછી ધૂળીને કોઈએ ભરાવેલું પી.ટી.સી. થયેલી વહુ મળે તો જ કાંતિને પરણાવજે. સમાજમાં વટ પડે. આ વાતે આવી વહુ મેળવવાના તનતોડ પ્રયત્ન કરતો પિતા - મહામહેનતે પી.ટી.સી. થયેલી વહુ શોધે છે. કાંતિને એક વાર કન્યા જોવાની ઇચ્છા હતી પણ માની બીકે બોલ્યો નહોતો. જ્યારે પરણવા મંડપમાં બેઠો ત્યારે ખાસ્સી મોટી કન્યા ભાળીને ધૂળી આભ થઈ ગઈ - એ બાપ-દીકરા પર અંગારા વરસાવે છે : તમારી આંશ્યો ફૂટેલી અતી? નક્કી કરવા જ્યા તાંણે બાપ-બેટા બેય હરખા અક્કરમી! એકેયમાં વેતા ના મળે. ઉં તો અવાડીમાંથી નેકળી ને ફૂવામાં પડી. તે કઉં કોને? ધૂળી મોટી ઉંમરની કાળી વહુને નકારે છે ને વહુ ગઈ તે ગઈ - ત્રણ ત્રણ વરસ ભાંજગડ ચાલી - એ નિમિત્તે પંચાતિયા - નઘરોળ નાત ને છેવટે પાંત્રીસ હજાર લઈ છૂટાછેડા કરાવ્યા! પછી પાછી પી.ટી.સી. થયેલા કાંતિની સગાઈ થતી નથી છેવટે - પી.ટી.સી. થયેલી નહીં આટ્સ કોલેજમાં ભણતી છોકરી પસંદ કરી. ઘરમાં ધૂળીએ કલ્યાંત મચાવ્યું પણ બહાર પડોશણ પાસે, ‘બુન આ તો પી.ટી.સી.થીય આગળનું ભણતર કહેવાય.

વઉ અંગરેસી નેહાળમાં મ્હેતી થવાની.' મન મનાવે છે પણ સગાઈને દિવસે ઝાંખી પડેલી ધૂળી અને કાંતિને કથક જોઈ રહે છે. ત્યાં વાર્તા પૂરી થાય છે. 'પી.ટી.સી. થયેલી વહુ' શીર્ષક તિર્યક બની રહે છે.

'હેલી'માં મથુરકાકાની એકલતા વાર્તારૂપે આલેખાય છે. આ માટે બહાર વરસાદની હેલી ને ભીતર સ્મરણની હેલીને પાસે પાસે મૂકીને મથુરકાકાનું વિ-ગત જીવન - એની વિસંગતતાને દર્શાવી છે. નિઃસંતાન ડોહાની પીડા - વિધુર જીવન તો એના સંદર્ભો રચે જ છે પણ પડિયાં-પતરાળાં બનાવવાના કે તમાકુ ખાંડવાના ભોટવાની છે પણ પડિયાં-પતરાળાં બનાવવાના કે તમાકુ ખાંડવાના ભોટવાની શોધ - એ મથુરકાકાના લાં...બા આયખાને રૂપકાત્મક રીતે મૂકી આપે છે. ભોટવાને શોધતાં જાણે વીતેલાં વર્ષો - બબ્બે-ચાર એમ મળતાં જાય એ પ્રભાવક રીતે મુકાયું છે. છેવટે ભોટવો જડવો ખરો, ધૂળવાળો, મેલોદાટ, ધનભાગ્ય એમાં કામ? પાંચ પંદર કે પંચોતેર વર્ષ? - તમાકુ જ નહિ જિન્દગીનાં વર્ષો ખંડાયાં છે. સર્જનાત્મક ભાષા અને બોલીથી વાર્તાનું રૂપ બંધાયેલું છે.

વર્તુળ ત્રણ : નારી સંવેદનાને લક્ષ કરતી એકાધિક વાર્તાઓ અહીં છે. નારી ગામડાં હોય કે શહેર એની સંવેદનાનાં વિવિધ રૂપો વાર્તામાં પ્રગટે છે. ચિત્તની સંકુલતા ઘણાં પડળ - રહસ્યમયી નારીનાં ખૂલે છે. નારીની ઇચ્છા, એષણા, સ્વપ્નભંગ એથી જન્મતી પીડા - હિજરાટનાં રૂપો - 'ચીડો', 'રાતવાસો', 'ખેંચાયેલો વરસાદ', 'પડતર', 'મગન સોમાની આશા', 'પલકના સર', 'સાચી' વગેરે વાર્તાઓમાં છે. અહીં કેટલીક વાર્તાઓની વાત પ્રસ્તુત છે.

'ચીડો' વાર્તામાં કાશી અને ભૂરીનાં મનોસંચલનો આલેખાયાં છે. એક વિધવા મધ્યમ વયની સ્ત્રીને બીજી વયમાં આવી રહેલી કિશોરીની કામેચ્છાને પાસેપાસે મૂકી છે. 'ચીડો' ઘાસને નીંદવાની ક્રિયા સાથે - એને મૂળમાંથી ન કાઢીએ તો ફરી ફરી થતું રહે - જાતીય ઇચ્છાને મૂકી છે. વિધવા સ્ત્રી કાશીના પશા સાથે સંબંધ અને કુંવારી કન્યા ભૂરીના મનમાં જાગતી કામેચ્છા મંગા પ્રત્યેના આકર્ષણને એમાં વળ ચડાવતી - નિશાળિયાઓની વયસહજ વાતોથી વાર્તાના તાણાવાણા ગૂંથાયા છે. 'ચીડો' કદી પૂરી ન થતી કામેચ્છાનું પ્રતીક બને છે.

'રાતવાસો' પણ વાલીની મનોસ્થિતિને આલેખે છે. વાલીને રમણ ગમે છે પણ, પિતાએ વાલીની સગાઈ બીજે કરી નાંખી છે. અનિચ્છાએ સાસરે તો એ ગઈ પણ એનું મન રમણમાં રોકાયેલું છે. તો એની માતા પણ પતિના મૃત્યુ પછી પોતાની ઇચ્છાઓને દબાવી રાખે છે. માતા-પુત્રીની અધૂરી ઇચ્છાઓની સહોપસ્થિતિ - નારીચિત્તની સંકુલતા પ્રગટાવે છે. એક પતિ વિના જીવતર જીવે છે ને કામેચ્છા છૂટતી નથી, બીજી પતિ સાથે જીવતર જીવે છે પણ રમણને મેળવવાની ઇચ્છા એને

જંપવા દેતી નથી. વાર્તાકારે સંકેતથી એ વાત મૂકી આપી છે કે વાલીનો પુત્ર રાકેશ એ રમણના પ્રેમનું જ પરિણામ છે, એ પિયર આવે છે, વારંવાર રમણના વાડ તરફ જાય છે – રમણ બહારગામ ગયો હોવાથી પિયર એને ગમતું નથી. એ રાતવાસો કરી સાસરે પાછી ફરે છે. વાર્તામાં ‘રાતવાસો’ના સંદર્ભ વિસ્તરે છે!

‘ખેંચાયેલો વરસાદ’માં પશીને મનુને મેળવવાના અને મળવાની ઇચ્છા અધૂરી રહ્યાની પીડા, તો ‘પડતર’માં શહેરમાં ધંધાર્થે ગયેલો બીજવર મફત દિવાળી જેવા તહેવારે આવતો નથી એ વાતે દુઃખી રૂપાને – ગામના ઉતાર જેવો અંબાલાલ માસ્તર પડતર જમીન ખેડવી પડે કહીને પજવે છે. એથી દુઃખી રૂપાની પડતર જમીનને સસરો ખેડે છે એવી અવેધ સંબંધને પ્રગટાવતી વાર્તા આ વર્તુળની છે. તો આની સાથે ‘મગન સોમાની આશા’ની નાવિકા જુદી છે – એ વિદ્રોહ કરે છે – ઘર - કુટુંબ - પિતા - પતિ સામે – સહેજેય વશ થતી નથી – પતિને! મંદબુદ્ધિવાળા પતિ સાથે પૈસા માટે લગ્ન કરાવતા પિતા સામે આશાનો વિદ્રોહ આલેખાયેલો છે, સુખી - પૈસાદાર સાસરે જાય છે પણ પતિ સાથે કોઈ સંબંધ રાખતી નથી ને છેવટે અદૃશ્ય થઈ જાય છે – આ વાર્તાની ભાષા નોંધપાત્ર છે : ‘ન ગારો થયો, ન કાદવ. વરાપની વેળા આવી જ નહિ!’

‘પલકના સર’ અને ‘સાચી’ – એ શહેરી નારીની જુદી છબીનું વાર્તારૂપ છે – બન્નેમાં અભાવ છે. પલકનો પતિ નીરવ પ્રસાદ આરોગ્યતો નથી – પલક ‘સર’ તરફ ઢળે છે, ‘સર’ પણ એને ન મેળવવાથી દુઃખી છે. તો ‘સાચી’માં આઘેડ નારી અચાનક પૂર્વપ્રેમીને જુએ છે ને વિહ્વળ થાય છે – પુત્રવધૂને – પૂર્વ પ્રેમની અથઃથી ઈતિ કહે છે – એટલું જ નહિ એ પુત્ર નમન એ સંબંધ થકી જ છે એવી સાચી વાત પ્રકટ કરી દે છે. પુત્રવધૂ – સુરતા નયન આવે છે ત્યારે એની રેખા શોધતી હોય એમ તાકી તાકીને જોઈ રહે છે. ‘સાચી’ની ‘સાચી’ વાત આસ્વાદ્ય રીતે મુકાય છે. ભાષાકર્મ પણ નોંધપાત્ર છે. સમગ્ર રીતે, ત્રણેય વર્તુળની આ વાર્તાઓ વાર્તાકાર મણિલાલ હ. પટેલની વાર્તાઓના વિશેષોને પ્રગટાવનારી છે. વાર્તારસિકોને આનંદ અને અભ્યાસીઓને સંતોષ આપશે એવી આશા છે.

‘યુગવંદના’ ઝવેરચંદ મેઘાણી વિશે વિવેચકો

પ્રો. નિર્મલા જોશી

મેઘાણીના અલ્પ આયુષ્યમાં સાહિત્યિક કારકિર્દી તો માત્ર પચીસ વર્ષની જ. ૮૮ જેટલાં પુસ્તકો આ અઢી દાયકામાં આપ્યાં. અર્વાચીનયુગના સમગ્ર તટ પર એક મેઘાણી જ એવા કવિ થયા જેમણે ‘યુગકવિ’ અને ‘રાષ્ટ્રીય શાયર’નાં બિરુદો કમાવી આપે તેવા જનતાના ઉત્તમ કવિ તરીકે કર્તવ્ય બજાવ્યું હતું.

‘યુગવંદના’ ઝવેરચંદ મેઘાણીનો ત્રીજો કાવ્યસંગ્રહ છે. જે ઈ.સ. ૧૯૩૫માં બહાર પડ્યો. મેઘાણીના અન્ય કાવ્યસંગ્રહો ‘સિંધુડો’ (૧૯૩૦), ‘વેણીનાં ફૂલ’ (૧૯૨૩), ‘કિલ્લોલ’ (૧૯૩૦), ‘એકતારો’ (૧૯૪૦), ‘બાપુનાં પારણાં’ (૧૯૪૩), ‘રવીન્દ્ર-વીણા’ (૧૯૪૪) છે.

યુગવંદના વિશે

‘યુગવંદના’ નામ સંદર્ભે મેઘાણી લખે છે, “‘યુગવંદના’ નામ એ અર્થમાં અપાયું છે કે કોઈ ચિરંજીવી કાવ્યતત્ત્વથી પ્રેરાયેલ નહીં પણ ચાલુ કાળનાં જ બળોએ સ્ફુરાવેલાં સમયજીવી ગીતો આમાં પ્રધાનસ્થાને છે, એટલે આ યુગને જ અર્પણ થયેલ અંજલિથી અધિક મહિમાને એ ન માગી શકે તેવાં છે.” પણ આજે પણ આમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો આપણને આકર્ષે છે તે અંગે, જ્યન્ત પાઠક લખે છે કે, “કવિ કોઈ પ્રસંગથી પ્રેરાઈને લખે, તત્કાલીનતાના તકાદાને વશ થઈને લખે તોપણ, જો એ શક્તિશાળી કવિ હોય તો તેની કૃતિમાં કેટલુંક ચિરંજીવી, ટકાઉ તત્ત્વ પણ આવી જ જવાનું. મેઘાણીની કવિતામાં માત્ર તત્કાલીનતા હોત તો એનો મહિમા કદાચ ગાંધીયુગ સાથે જ આથમી ગયો હોત.”

‘યુગવંદના’ના પ્રારંભે મુકાયેલું ‘કસુંબીનો રંગ’ કાવ્ય ભરત મહેતાની દૃષ્ટિએ એમના સમગ્ર સાહિત્યની પ્રસ્તાવના છે, પૂર્ણાહુતિ છે. જ્યાં જ્યાં એમણે કસુંબીનો રંગ જોયો ત્યાં ત્યાં એમણે કલમ દોડાવી. એમ કરતાં મુખર બન્યા, તે મુખરતાનો સ્વીકાર કર્યો. ...મેઘાણી હાલરડું લખે તો શિવાજીનું, બાળકાવ્ય લખે તો ચૌદ વરસની ચારણ કન્યાએ ગીરના સાવજને નસાડ્યાનું, (આવાં કાવ્ય ભણાતરમાં આવે તો ભયગ્રંથિઓ તૂટે) કે વીરાજી કેરી ભીંતે / ભેટે જૂલતી તલવારનું, શિષ્ટ ઊર્મિકાવ્ય લખે તોય ‘વિદાય’, ‘ફૂલમાળ’ કે ‘વીર જતીન્દ્રનાં સંભારણાં’નું. જેમના પર ‘પ્રાંતીયતાની ગ્રંથિથી પીડાતા’ હોવાનો આક્ષેપ મુકાયેલો એવા મેઘાણી પાસેથી ‘ફૂલમાળ’ જેવી ગાંધીવિચારધારાથી સ્પષ્ટપણે અલગ પડતાં ભગતસિંહવિષયક

કવિતા, ‘વીર જતીન્દ્રનાં સંભારણાં’માં પણ બંગાળના જ શહીદ, ‘કાળચક્ર’ નવલકથામાં સુભાષચંદ્ર બોઝનું આવેખન કરતાં સર્જનો મળ્યાં છે. ‘છેલ્લો કટોરો’ નામની ગાંધીજીવિષયક કવિતા વાંચીને ગાંધીજીએ એમને ‘રાષ્ટ્રીય શાયર’ કહ્યા હતા તેમ છતાં તેઓ ક્યારેય સંપૂર્ણપણે ગાંધીજીના આભાવર્તુળમાં આવ્યા નહીં.

યુગવંદના વિશે વિવેચકોના અભિપ્રાયો

આ તત્કાલીન તકાદાને સૌથી પહેલાં મૂકનારા મેઘાણી જ હતા એવો મત વ્યક્ત કરતાં વિશ્વનાથ ભટ્ટ લખે છે કે, “ઓગણીસસો તેત્રીસના વાઙ્મયનાં વાસ્તવદર્શી દીનજન વાસ્તવ્ય આદિ જે પ્રેરકબળો ગણાવેલાં તેમાંનાં કેટલાંક આપણી કવિતામાં સૌથી પહેલાં જો કોઈએ મૂર્ત કર્યાં હોય તો તે ‘યુગવંદના’ના જ કવિએ. આ દષ્ટિએ એમના એ કાવ્યસંગ્રહનું નામ સર્વથા સાર્થક છે.”

મેઘાણીની કવિતાઓના દેખીતા બે ભાગ પડી જાય છે: (૧) મૌલિક સર્જન અને (૨) અનુસર્જન.

પહેલાં મેઘાણીની મૌલિક કવિતા વિશે જુદા જુદા વિવેચકોના મત જોઈએ. કસુંબલ રંગની કવિતા: ધીરુભાઈ ઘકરે ‘યુગવંદના’ વિશે આ મત રજૂ કર્યો છે. “‘યુગવંદના’ એક રીતે યુગબળોને ઝીલે છે તેમ તેમાં ગૃહજીવનના તળપદા ભાવો પણ પ્રગટ થાય છે. તેમાં થોડાંક પણ સુંદર દામ્પત્યપ્રેમનાં આત્મલક્ષી કાવ્યો છે. માનવહૃદયના ભવ્ય અને કોમળ, રુદ્ર અને કરુણ, કુત્સિત અને સુંદર ભાવોને ઉત્કટ સંવેદનરૂપે ચિરસ્થાયી કરનારું કસુંબીના રંગનું તળપદું રૂપક તેમની પાસેથી મળે છે તે રીતે તેમની કવિતાનું પણ પ્રતીક બની રહે છે.”

આવો જ મત ઈશ્વરલાલ દવેનો છે, “મેઘાણીની કવિતાઓ કસુંબલ રંગની કવિતા છે. ‘કસુંબીનો રંગ’ એ કાવ્ય મેઘાણીની કવિતામાં બીજરૂપે છે. મેઘાણીની કવિતા આ બીજમાંથી પ્રસરી છે. મેઘાણીની કવિતાના બધા રંગો આ કાવ્યમાંથી જાણે પ્રસર્યાં છે. કસુંબીનો રંગ કવિની જીવનભાવનાનું પ્રતીક બની રહે છે.”

મેઘાણીનું અનુસર્જન: મેઘાણીની કવિતાઓમાં ઘણી બધી અનુવાદ કે રૂપાંતર કે અન્યમાંથી સ્ફુરેલી કવિતાઓ છે. આ વિશે મેઘાણી કહે છે કે, “કવિતાકારોનો એક સમૂહ પોતાનાં ઊરસંવેદનો શબ્દસ્થ કરતો હશે, પણ બીજો એક સમૂહ છે, જે બહુધા પરાનુભવોને જ પોતાના ઊર્મિ-તંત્રની વીણા કે એકતારા પર ભજવવા મથે છે, એટલે કે મુખ્યત્વે એ કલ્પક છે, નિજાનુભવી નથી.” (‘એકતારો’, ઝવેરચંદ મેઘાણી) આ ઉપરાંત, ‘ધરતીનું ધાવણ’-ભાગ-૨માં Process of transformation અર્થાત્ રૂપાંતર કરવાની જે રસાયનક્રિયાની આવશ્યકતા મેઘાણી સ્વીકારે છે.

વિવેચકોએ મેઘાણીની અનુસર્જિત કવિતાઓને જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી તપાસી

છે. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ લખે છે, “કવિતાના શબ્દ જ્યાં જ્યાં ઘૂંટાઈને રસાયન પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈને આવ્યા છે ત્યાં ત્યાં મેઘાણીની કવિતાસિદ્ધિ જોવા મળે છે; અનુસર્જનો પણ લોકહૈયામાં રમી રહે તેવું વાણીસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. ‘કોઈનો લાડકવાયો’ એનું સમર્થ ઉદાહરણ છે.”

જ્યન્ત પાઠકના મતે, “મેઘાણી લોકસાહિત્યના અભ્યાસી સંશોધક ને લોકગીતોના રાગઢાળના જાણકાર હોઈ એમણે આપણાં તેમજ પશ્ચિમનાં કેટલાંક કથાકાવ્યોને ગુજરાતીમાં ઉતાર્યાં છે. આવી રચનાઓમાં તેઓ સંસ્કૃત રૂપમેળ વૃત્તોનો ઉપયોગ બહુ કરતા નથી, બહુધા લોકપ્રચલિત ઢાળમાં જ કથાનિરૂપણ કરે છે.”

તો ધીરુભાઈ ઠાકર લખે છે કે, “વર્ણનાત્મક રચનાઓને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનું તેમને જેટલું ફાવે છે તેટલું સૂક્ષ્મ અને નાજુક ભાવલહરીઓને ઉતારવાનું બની શકતું નથી. ઊંડું ચિન્તન અને ઉક્તિનું લાઘવ મેઘાણીની બુલંદ વાણીને ઝીલવું ફાવતું નથી.”

ઈશ્વરલાલ દવે મેઘાણીના રૂપાંતરને ઉત્તમ અનુસર્જન લેખતાં કહે કે, “અનુવાદ કે રૂપાંતર કરવામાં મેઘાણીની પ્રતિભા જાણે પોતાની નિજી રચના હોય એવી માવજત કરી શકે છે. અનુસર્જન કરવામાં મેઘાણીનું કવિત્વ ઉત્તમ રૂપમાં ખીલી ઊઠે છે. કેટલીક વાર તો મૂળ કૃતિ સાધારણ હોય તોપણ કવિ એને ઉચ્ચ કક્ષાનું સર્જન બનાવી શકે છે.”

‘સૂના સમદરની પાળે’ અંગ્રેજી બેલેડ ‘Bingen on The Rhine’ પરથી સૂચિત મેઘાણીનું કાવ્ય છે. આ કાવ્ય અંગે ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા લખે છે કે, “મેઘાણીમાં જવલ્લે જોવા મળતી high aesthetic senseનો અનુભવ કરાવે છે.”

સંદર્ભ-સૂચિ

1. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા, ગાંધીયુગ અને અનુગાંધીયુગ - ધીરુભાઈ ઠાકર
2. યુગવંદના અંગે વિવેચકો, અજય રાવલ, સન્નિધાન-૫
3. મેઘાણી સાહિત્યની પૂર્વભૂમિકા, ભરત મહેતા, સન્નિધાન-૫

આગન્તુક વિશે સોનલ દેસાઈ

ધીરુબહેન પટેલ આધુનિક ગુજરાતી લઘુનવલકથાનાં એક કુશળ કથાકાર છે. સામાજિક તથા કૌટુંબિક પરિવેશને કૃતિનો આલેખ્ય વિષય બનાવી સમાજજીવનની નકરી-નગન વાસ્તવિકતાનું કલાત્મક આલેખન તેમની લેખિકા તરીકેની નોંધપાત્ર સિદ્ધિ છે. ૧૯૮૬માં લખાયેલી ‘આગન્તુક’ લઘુનવલમાં લેખિકાએ કુલ ૬ પ્રકરણ અને ૧૫૬ પૃષ્ઠોમાં કૃતિનો વિસ્તાર સાધ્યો છે. કથાનાયક પોતાના ભાઈઓને ત્યાં મુંબઈ આવે છે, પરંતુ આ ભાઈઓને ત્યાં તેનો સમાવેશ કેવો-કેવી રીતનો થાય છે તે કૃતિના કેન્દ્રમાં રહેતું ઘટનાતત્ત્વ છે. આમ તો કથાનાયક ઈશાનના બન્ને ભાઈઓ: આશુતોષ અને અર્ણવને કોઈ વાતની આર્થિક તંગી નથી. કહો કે બન્ને ખાદે-પીદે સુખી છે. છતાં પોતાના ભાઈ (કથાનાયક)ને રાખવા તેઓ તૈયાર નથી અને રાખે છે તો તે ના છટકે... લેખિકાએ અહીં વર્તમાન સમય-સંદર્ભ તથા માનવીય સંબંધોની પોલ ખુલ્લી પડી છે.

પ્રસ્તુત લઘુનવલમાં લેખિકાએ જે પ્રસંગો અને સ્થળનું વર્ણન કર્યું છે તે મુંબઈ શહેરનો પરિવેશ છે. મુંબઈ જેવા મહાનગરમાં કામ અને રહેઠાણ મેળવવું કઠિન છે. એ તો વાસ્તવની લગોલગ થઈએ ત્યારે જ અનુભવાય. આવા શહેરમાં જ્યારે પોતાની જ વ્યક્તિ દ્વારા પ્રતિભાવ બરાબર ન મળે ત્યારે આઘાત લાગવો સ્વાભાવિક છે. આ કૃતિનો નાયક ઈશાન, આશુતોષ અને અર્ણવનો ભાઈ છે. ઈશાનનાં બા મૃત્યુ પામ્યાં એટલે તે ઘર છોડીને ગુરુજીના આશ્રમમાં જતો રહે તો આશ્રમની દુનિયામાં ઠરીકામ થાય ન થાય ત્યાં તો ગુરુજીનું નિધન થાય છે. આશ્રમની આંતરિક ખટપટો અને કલહમાંથી નીકળી તે ભાઈઓને ઘરે આવવા નીકળે છે ત્યાંથી પ્રસ્તુત લઘુનવલનો આરંભ થાય છે.

કથાનાયક ઈશાન ભાઈઓ પ્રત્યેના પ્રેમભાવને લઈને જ તેમના ઘર સુધી જવાનું ઈચ્છે છે. પરંતુ તેને ખબર નથી કે તેના આવવાથી તેના બંને ભાઈઓમાંથી કોઈને આનંદ થયો નહોતો. બંને ભાઈઓ ઈશાનને રાખવાને બદલે ઈશાન કોને ત્યાં રહેશે એની મૂંઝવણ અનુભવતા હોય છે. ઈશાન માત્ર એટલું જ જાણતો હતો પોતાના મોટાભાઈ આશુતોષના ઘરે જવાથી તેના બધા પ્રશ્નો-ચિંતાનો ઉકેલ મળી રહેશે. પરંતુ આશુતોષ ઈશાનને જોતાં મૂંઝવણમાં મુકાય છે. વળી, તેની પત્ની તથા અર્ણવ અને શ્યામલી પણ ઈશાનના આગમનથી ખુશ નથી. ઈશાન ભલે આશુતોષનો ભાઈ હોય, પરંતુ રીમા તો તેની સાથે એક અજાણ્યા વ્યક્તિ જેવું

જ વર્તન કરે છે. આશુતોષને આ વાતની ખબર હોવા છતાં તે લાચારીથી હોવા છતાં પણ કંઈ કરી શકતો નથી તો વળી આશુતોષની દીકરી મિહિકા અને દીકરો કરણને ઈશાન માટે માન આદર હતો. પરંતુ પોતાનાં બાળકો ઈશાન સાથે વાત કરે તે રીમાથી સહન થતું ન હતું. જ્યારે આ બધી વાતની ઈશાન ઉપર સહેજેય અસર થતી નહોતી. ઈશાન જાણતો હતો કે પોતાના આવવાથી ઘરમાં કોઈને ગમ્યું નથી. પણ શું થાય? ક્યાં જાય? તેથી તેણે સહન કરવું જ પડે છે.

ઈશાનનો સ્વભાવ એવો હતો કે તેણે વિના કારણ બોલવું કે વાતચીત કરવી ફાવતી નહોતી. ઈશાન જાણતો હતો કે તેના બંને ભાઈઓને શાની ચિંતા છે. હજી સુધી એ સમજી શક્યો નહોતો કે આગળ શું કરવું જોઈએ. અર્ણવ ઈશાનને આશુતોષના ઘરે જ રાખવા માગતો હતો. આશુતોષ અને અર્ણવનો પ્રશ્ન હતો કે ગુરુજીએ ઈશાનને કેમ કાઢી મૂક્યો? ગુરુજીનો દેહાન્ત થાય અને ઈશાન આશ્રમ છોડીને ઘરે આવતો રહે એ વાત કંઈ માન્યામાં આવે એવી ન હતી. ગુરુજી મરી જાય એટલે સાધુઓ પાછા સંસારમાં પેસી જતા હશે? આમ જોવા જોઈએ તો આ વાત ખોટી પણ નહોતી. ઈશાને પોતે જ આ સાધુ બનવાનો રસ્તો અપનાવ્યો હતો. ઈશાન જ્યારે આશ્રમમાંથી નીકળ્યો ત્યારે તેણે કોઈ પણ જાતનો વિચાર કર્યો ન હતો. માત્ર મુંબઈ આવવાનો જ વિચાર કર્યો હતો. ઈશાન પોતાના ભાઈઓની તકલીફ સમજતો હતો. ઈશાનને મનોમન થતું કે એક વાર સંન્યાસ સ્વીકાર્યા પછી આ ઘર પર કશો હક રહેતો નથી એ તોય નિશ્ચિત જ છે અને સંન્યાસનો ત્યાગ કર્યો પછી ભક્તોએ આપેલી ભિક્ષા કે ભેટ સ્વીકારવાનો પણ હક રહેતો નથી એય એટલું જ નિશ્ચિત છે. તો પછી આજીવિકા માટે, રહેઠાણ માટે કંઈક કરવું પડે. ઈશાનનો આગળનો રસ્તો અંધકારમાં ખોવાયેલો હતો પણ તેની તેને જરાય ચિંતા નહોતી. આગળની યાત્રાનો નકશો તૈયાર કરવાની જવાબદારી ઈશાનની નથી. જે લઈ જાય છે તે જાણે છે ક્યાં જવાનું છે, ક્યાં થઈને જવાનું છે.

હંમેશ માટે ભાઈઓની ઉપર નભવું એ ઈશાનને પસંદ નથી. તે ઇચ્છતો હતો કે પોતાના ભાઈ જો થોડી મદદ કરે તો ગમે ત્યાં નોકરી મેળવી લે. રીમા ઇચ્છતી ન હતી કે આશુતોષ ઈશાનને મદદ કરે રીમા જરાયે ઇચ્છતી ન હતી કે આશુતોષની આવકમાં કોઈ ભાગ પડવે, જ્યારે અર્ણવ અને શ્યામલી માટે નેન્સી તો એક બહાનું હતું. સત્ય તો એ હતું કે તેઓ ઈશાનને રાખવા માંગતાં ન હતાં. જ્યારે આશુતોષને પોતાના નાના ભાઈ ઈશાન માટે લાગણી હતી. તેથી તે ઇચ્છતો ન હતો કે પોતાનો ભાઈ ગમે ત્યાં ફરે અને રહે. આમેય જો પોતે નોકર સીતારામને રાખી શકતો હોય તો ઈશાન તો પોતાનો ભાઈ હતો. તેને રાખવામાં પોતાને શો વાંધો હતો? રીમાના કારણે તે કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય લઈ શકતો ન હતો. જ્યારે આશુતોષે રીમાના

કહેવાથી ઈશાનને અર્ણવના ત્યાં મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે ઈશાનની મન:સ્થિતિ નાજુક બની જાય છે.

અર્ણવ તો આશુતોષથી પણ વધુ ચાલાક હતો. તે તો વળી ઈશાનની ઉત્તરકાશીમાં આશ્રમમાં તપાસ કરાવવા માંગતો હતો કે ઈશાન જે કહે છે તે ખરેખર સાચું હતું. આશુતોષના મનમાં આ જાણી દુ:ખ થાય છે. સગાભાઈની જાસૂસી કરવી પડે છે, કેવી છે આ દુનિયા? છતાંય હકીકત તો એ છે કે આવા આવા કેટલાય નાનકડા વિરોધ વચ્ચે એ ઈશાન શાંતિથી જીવી રહ્યો છે, કશોક બે પગ મૂકીને ઊભા રહેવાની જગ્યા મળી ગઈ છે. ઘટનાઓના, વિચારોના, લાગણીઓના, બે રોટલાની ગરજ છે ત્યાં સુધી દુનિયા જેને સ્વીકારે એ જાતનો પરિશ્રમ કરવો પડશે. બાકીનો સમય પોતાનો જ....

ઈશાનને ગુરુજી યાદ આવતા. તેમની કહેલી બાબતો, શીખેલી રીતભાત બધું જ કમસર થતું હતું. ઈશાનને એક ટંકના ભોજન સિવાય કશાનો ખપ નથી. આશ્રમની વાત થતાં જ ઈશાનની આંખો આગળ ઉત્તરકાશીનો આશ્રમ સાકાર થાય છે. ઘણા શિષ્યોને લાગતું કે ગુરુજી ભેટ લેતા નથી તે ભૂલ કરે છે, છતાં ગુરુજીની સામે થવામાં કોઈની હિંમત ન હતી. એટલે આશ્રમ એમનો એમ જ ચાલ્યા કરતો. કોઈ દિવસ કશી ભીડ નહોતી પડતી પણ એ તો ગુરુદેવના પ્રતાપે. તે વખતે ઈશાન ગુરુજીના અનસ્તિત્વ વિશે વિચારી શકતો નહોતો. ગુરુજી તથા આશ્રમ સાથેનો પંદર વરસનો સતત સહવાસ, સત્સંગ અને ઉપદેશની અમીવર્ષા, જેવી ઈશાન પર તેવી જ અન્ય તમામ શિષ્યો પર. છતાં બીજાઓને ક્યારેક ઈશાનની ઈર્ષ્યા થતી. કોઈકને થતું, મોક્ષનો મહામંત્ર ગુરુ એને એકલાને આપી જશે. ગુરુ એને જ ઉત્તરાધિકારી બનાવશે, એવું તો ઘણાને લાગતું. પરંતુ ઉત્તરાધિકારી થવાની પ્રબળ ઈચ્છા તો પ્રતાપગિરિની હતી. ઈશાન સાથે વાંધો પાડવાની એક પણ તક તેને મળી નહોતી. ગુરુજીના દેહાંત પછી પ્રતાપગિરિ ગાદીએ બેસી જાય છે, પણ ઈશાનની હાજરી તેને ખૂંચે છે. જ્યારે ઈશાનને મન તો આશ્રમનું જરાયે અહિત ન થવું જોઈએ. અદેખાઈ તો સંસારીનેય ન શોભે તો સાધુના જીવનમાં તો એનું સ્થાન જ ક્યાં? પોતાની હાજરીને કારણે કોઈ દુ:ખી ન થાય તેથી તેણે આશ્રમ છોડવાનો નિર્ણય લીધો હતો. શા માટે આવ્યો એ આ શહેરમાં?

આશ્રમ છોડતી વખતે મનમાં કશો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો જ નહીં. માના ગયા પછી સંસાર સાથેનું છેલ્લું બંધન તૂટી ગયું છતાંય અહીં જ પાછો આવ્યો. તેનો અર્થ એ જ થાય કે મમતાનો અદીઠ તાર હજી અને વળગેલો રહ્યો છે. પોતાને જરાયે સમજ પડી નહોતી કે ગુરુજીના પાર્થિવ દેહના વિલયથી મનને મોટો આઘાત લાગ્યો છે. ધરતીકંપ થયાથી એક મોટી ખાઈ પડી ગઈ છે. લાગણીઓ કેવી લપાઈ-છુપાઈને

હજી અંતરમાં ભરાઈ બેઠી છે? ઈશાન એ વાત જાણે છે કે પોતે અર્ણવના ઘરે જશે તો તેઓને જરા પણ નહીં ગમે. પણ નહૂટકે આશુતોષ-રીમાના કહેવાથી તેને જવું પડે છે. શાલુ ઈશાનને ગેસ્ટરૂમમાં રાખવાને બદલે પોતાના નોકર ફાન્સિસની ઓરડીમાં રહેવા માટે આપે છે. આ ઓરડીમાં એક પ્રકારની વાસ શરાબની પણ આવતી હોય છે. આવામાં કેવી રીતે રહેવાનું? એવો વિચાર ઈશાનને આવી જાય છે. પણ તરત જ તેને થાય છે, ઘર છોડવાનું કોઈએ કહ્યું નહોતું. પોતાની મેળે છોડ્યું હતું. આશ્રમ પણ પોતાની મેળે જ છોડ્યો હતો, તો હવે જે કંઈ બને એમાં કોઈનો વાંક ન જોવાય. આ લોકો ભલાં છે તે નોકરની ઓરડીમાં પણ રહેવા દે છે. નહીંતર પોતાનો હક શો છે એમના ઉપર કે આ ઘર ઉપર? ઈશાનને લાગ્યું કે એની દુનિયા ખોવાઈ ગઈ છે.

અર્ણવના નોકર ફાન્સિસને ઈશ્વરમાં બિલકુલ શ્રદ્ધા ન હતી. તે પોતાની માને મળવા પણ જતો નહોતો, પરંતુ ઈશાનની ભગવાન પ્રત્યેની શ્રદ્ધા જોઈને તેને એકાએક પોતાના જીવનના ભૂતકાળના દિવસો યાદ આવે છે, એટલું જ નહીં ઈશાનને જોતાં જ ઈશાનમાં તેને ફાધર હેરિસ દેખાવા માંડે છે. ઈશાને ફાન્સિસ માટે કશું જ કર્યું ન હતું, પણ ઈશાનનો પોતા પ્રત્યેનો આદરભાવ, લાગણી જોઈને ફાન્સિસનું જીવન સુધરવા માંડ્યું હતું. ફાન્સિસ માટે ઈશાન ગુરુ સમાન બની રહ્યો હતો. અહીં ફાન્સિસ પોતાના જીવનનો ભૂતકાળ ઈશાન સમક્ષ વ્યક્ત કરતોય જોવા મળે છે. અર્ણવના ઘરે રહેતા ઈશાનને ફાન્સિસ જેવો શિષ્ય મળી રહે છે. તો વળી કૃતિના કથાનકમાં ઈષ્ણિતાનું પાત્ર ઉમેરાતાં ઘટનાક્રમને વેગ મળે છે. અર્ણવના ફ્લેટમાં રહેતી ઈષ્ણિતા ઈશાનને ઓળખી જાય છે, ત્યારે ઈશાન પોતાને બાબા તરીકે ઓળખવાની સ્પષ્ટ ના પાડી દે છે. ઈશાન જાણતો હતો હવે ક્યાંય જવાનું નહોતું, કશું કરવાનું નહોતું. ઈશ્વર સાથેનો સંવાદ પણ પતી ગયો હતો. હવે એ માત્ર હતો એક સાધારણ માનવી. પરંતુ નિરંજનભાઈ અને તેમની પુત્રી ઈષ્ણિતાને ઈશાન ઉપર પૂરો ભરોસો હતો. તેઓ જાણતાં હતાં કે મરણપથારીએ પડેલા પોતાના પુત્ર રજતને ઈશાન જ બચાવી શકશે. રજત તો જરાયે હાલી-ચાલી શકતો નહોતો. બોલી કે સાંભળી પણ નહોતો શકતો. જીવનથી છલોછલ છલકાતો. આશા-ઉમંગ ઉત્સાહથી તરવરતો રજત હવે નહોતો. પિતા નિરંજનભાઈના પૈસા પણ રજતને બચાવવામાં ઊણા ઊતર્યા હતા. તેમને એક આશા બંધાઈ હતી કે જો ઈશાન બાબા પોતાનું આમંત્રણ સ્વીકારી પોતાને ત્યાં આવે, રજતની સ્થિતિથી વાકેફ થાય તો કંઈક ચમત્કાર થઈ શકે. અર્ણવ અને શ્યામલી જાણતાં હતાં કે નિરંજનભાઈ પૈસાદાર હતા. જો તેઓ ઈશાનને પોતાની વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકારી લે તો ઈશાનની સાથે સાથે પોતાનું પણ ભાગ્ય ખૂલી જાય. જ્યારે ફ્લેટની સ્ત્રીઓમાં ઈષ્ણિતા અલગ

જણાઈ આવતી. તેની સુંદરતાને કારણે જ તે લોકોમાં અદેખાઈનું કારણ બની હતી. અર્ણવ અને શ્યામલી પણ આવા પ્રસંગે સ્વાર્થવશ ઈશાન પોતાનો ભાઈ હતો એ વાતે ગૌરવ અનુભવતાં હતાં. ઈશાને જ્યારે નિરંજનભાઈને ત્યાં જવાની સંમતિ ન આપી ત્યારે જ અર્ણવ કહેતો હોય છે - પંડ્યાએ જે કહ્યું હતું તે યોગ્ય હતું. પ્રતાપગિરિએ ગુરુની આબરૂ જાળવવા અને આશ્રમને હાનિ ન પહોંચે એને ખાતર પોલીસમાં ફરિયાદ નહોતી નોંધાવી, નહીંતર આ ભાઈસાહેબે તો ત્યાંથી ઘણો માલ ઉઠાવ્યો હતો. અને હવે અહીં લક્ષ્મી જાતે કપાળમાં ચાંલ્લો કરવા આવી છે ત્યારે પાછો ના પાડે છે. અહીં અર્ણવને પોતાના ભાઈ ઈશાનની વાત કરતાંય પંડ્યાએ કહેલી વાત પર વધુ વિશ્વાસ છે. અર્ણવ અને શ્યામલીને એ વાતનો અફસોસ છે કે નિરંજનભાઈ જ્યારે ઘરમાં આવીને જુએ છે કે ઈશાનબાબા ઘરમાં નોકરની રૂમમાં રહે છે. એ વાતથી બચવા ઈશાનને ગેસ્ટરૂમમાં રાખવાની વાત કરે છે.

નિરંજનભાઈના આગ્રહને વશ થઈ ઈશાન તેમને ત્યાં રહેવા જાય છે. ઈશાન એ વ્યક્તિ હતો કે જેણે રજતને ગુરુના મંત્ર, જપ, તપ વગેરે આશ્રમમાં શીખવ્યાં હતાં. આજે એ જ રજતની જિંદગી માટે પોતે એટલુંય ન કરી શકે? ઈશાને રજતને જે આશિષ આપ્યા હતા એ આશિષનું શું આ ફળ હતું? એની બ્રહ્મજિજ્ઞાસા આ અવતારમાં શું અધૂરી જ રહી જશે? ઈશાન જાણતો હતો કે ક્યાંક ને ક્યાંક રહેવાનું તો છે જ ને તેથી જ રજતની બાજુમાં જ રહેવાનું વધુ ઉચિત લાગે છે. ઈશાનના વિશ્વાસથી રજતની પરિસ્થિતિમાં સુધારો થતો હતો. ઈશાનને નિરંજનભાઈના ઘરમાં કોઈ પણ જાતની તકલીફ ન હતી. રજત ઈશાનના આવવાથી મનોમન ખુશ હતો. માત્ર જોઈ શકતો હતો. કંઈ પણ બોલવાની તેની શક્તિ ન હતી. ઈશાનને નહોતું કે પોતે શું કરે છે, શું વિચારે છે, પોતે ક્યાં છે? ક્યાંય કશા જીવનનો સંચાર નથી. જ્યારે જ્ઞાન્સિસને ઈશાન પર પ્રેમ અને લાગણી હતાં તેથી જ તો જ્ઞાન્સિસ ઈશાનના બંને ભાઈઓએ લગાવેલો આરોપ સહન કરી શકતો નથી, પણ ઈશાન જાણતો હોય છે કે સંસારમાં હંમેશાં આવું જ ચાલ્યા કરતું હોય છે. આખરે તો અસત્ય આરોપોથી વિચલિત થવા જેવું હોતું નથી. ક્યારેક ને ક્યારેક તો સત્યનો ઉદય થાય છે જ. એ ક્ષણની રાહ જોવાની હતી.

નિરંજનભાઈ અને ઈસિતા ઈશાનનાં ગુણગાન ગાતાં થાકતાં ન હતાં. કારણ કે તેઓ જાણતાં હતાં કે ઈશાનબાબાની કૃપાથી જ પોતાનો દીકરો રજત બચી ગયો હતો. પોતાનો એકનો એક દીકરો સાજો થયો હોય તેથી કંઈ વ્યક્તિને આનંદ ન હોય પરંતુ ઈશાન જાણતો હતો કે તે ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધાનું પરિણામ હતું. નિરંજનભાઈનો દીકરો સાજો થયો છે તે ઈશાનબાબાની કૃપાથી એ સમાચાર ચારેબાજુ ફેલાઈ ગયા હતા. ને પરિણામે પોતાનું દુઃખ લઈ લોકો ઈશાનબાબાની

પાસે આવવા લાગે છે. આ બધું જોઈને આશુતોષ અને આર્ણવને એ વાતનું દુઃખ થાય છે કે પોતે ઈશાનને પોતાના ઘરમાં કેમ ન રાખ્યો? છતાંય સ્વાર્થમાં અંધ બની ઈશાનને પાછો લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેમાં નિષ્ફળતા સિવાય કશું જ હાથ લાગતું નથી.

રજતની બીમારીમાં જે થોડી ખામી હતી તે દૂર કરવા ડૉ. માર્શલ રજતને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ લઈ જવા માંગતા હતા. જ્યારે સોમગિરિ મહારાજ નિરંજનભાઈના ઘરે સામેથી મળવા આવ્યા હતા ત્યારે ઈશાનના આનંદનો કોઈ પાર નહોતો. બીજી તરફ રજતનો અંગૂઠો કાળો પડવો, ઈપ્સિતાનાં આંસુ, નિરંજનભાઈની ચિંતા વગેરેનો ભાર ઈશાનના ચિત્તનો કબજો લઈ લે છે. દુનિયામાં લાખો-કરોડો લોકો જીવે છે. દરેકના ઘરમાં દુઃખનો એકાદ દીવો તો પ્રગટેલો હોય છે જ. એનાથી કેમ આંખો નથી અંજાતી? દિલમાં કેમ ચિરાડો નથી પડતી? સોમગિરિની હાલત જોઈને ઈશાનને લાગ્યું કે ઓમકારગિરિના ચેલાઓ શું એમના ગુરુની આવી દશા કરશે? સંસારીઓ શું અહીંથી ત્યાં અને ત્યાંથી અહીં ભટકશે અને શોધી કાઢશે કે સાચો આશ્રમ કયો અને સાચો ઉત્તરાધિકારી કયો? ઈશાનની પ્રભુ પ્રત્યેની આસ્થા અને ભક્તિ જોઈને સોમગિરિના મનમાં આનંદની લહેર ઊઠવા લાગે છે. તેને થાય છે કે નસીબદાર છે ને આ શહેરના લોકો! એમને ઈશાનબાબાનું સાંનિધ્ય મળશે. જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે દર્શનનું સુખ, ઉપદેશનું સુખ, સત્સંગનું સુખ.

ઈશાનને લાગે છે કે પોતે ગુરુદેવની દિશામાં છે. હંમેશ કરતાં એમ આજે પણ એમના આદેશનું પાલન કરે છે. ગુરુદેવ એની પાસે છે. એમની અમીદષ્ટિ એના પર છે. આશ્રમના દિવસોનો એકમાત્ર સાક્ષી સોમગિરિ ચાલ્યો જાય તો ઈશાન કોની સાથે વાતો કરશે? પ્રતાપગિરિ ગાદીએ બેઠા પછી ભલે ઈશાન માટે ખરાબ વિચારે પરંતુ જે દિવસે મહત્વાકાંક્ષા સંતોષાઈ જશે પછી એની મેળે સમજશે કે ઈશાન પોતાનો હરીફ નથી પણ મિત્ર છે.

નિરંજનભાઈ એવું ઈચ્છતા હતા કે પોતાના દીકરા રજત સાથે ઈશાનબાબા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ જાય. પરંતુ ઈશાનને ક્યાંય પણ જવું હોય તો પોતાના બન્ને ભાઈઓને પૂછ્યા વગર ન જવું એવો ભાઈઓનો વિચાર હતો ને એટલે જ બંને ભાઈઓના મનમાં આ બાબતે જાતભાતના વિચારો ઊઠવા હતા. એક જાણીતા - લોકોમાં ખ્યાત સંન્યાસીના - સંન્યાસી નહીં તો ચમત્કારી પુરુષના ભાઈ હોવાને લીધે એમના જીવનમાં અનેક પરિમાણો વધી ગયાં હતાં. એને પહેલેથી સારી રીતે રાખ્યો હોત તો આમ પાછો લઈ જવા માટે ફાંફાં મારવા ન પડત. એ વિચારથી થોડો પરતાવો પણ થતો હતો. પણ વળી પાછો વિચાર આવતો હતો કે ઈશાન જો ઘરમાં ને ઘરમાં પડી રહ્યો હોત તો એનામાં આવી મડદાંએ બેઠાં કરવાની શક્તિ છે એની ખબર પણ

ક્યાંથી પડત નિરંજનભાઈનો રજત એટલે પતી ગયેલો કેસ. એમાંથી એ છોકરો બેડો થાય એટલે શું? એ કંઈ જેવી તેવી વાત કહેવાય? હવે તો આ ઈશાનને ક્યાંય જવા ન દેવાય. એની ભેગો આપણોય બેડો પાર! પણ અંદરોઅંદર પાછી હરીફાઈ હતી. ઈશાન કોને કબજે રહે તે નક્કી નહોતું થતું. એટલે બંને સાવધપણે એકબીજાની ચાલ જોતા હતા. એકબીજા પર નજર રાખતા હતા. ઈશાનના ભાઈઓ અંગત લાભાલાભની ગણતરીમાંથી ઊંચા જ નહોતા આવતા. એમને ક્યારેય વિચાર જ નહીં આવતો હોય કે આ શ્વાસનું પંખી એક દિવસ તો શરીરરૂપી પીંજરામાંથી મુક્ત થવાનું જ છે. પૈસા-સંપત્તિ, ધન-દોલત ક્યારેય કોઈની પાછળ આવે છે ખરું? પણ સ્વાર્થ અને લાલચ માનવીને કઈ હદે લઈ જાય છે તે ઈશાનના ભાઈઓ દ્વારા જાણવા મળે છે. અધ્યાત્મ જીવનમાં એક વાત સ્પષ્ટ હતી કે બ્રહ્મજ્ઞાન થવા માટે કોઈ વ્યક્તિની - હાજરીની જરૂર નથી હોતી. વાંચવું, વિચારવું, જપ, તપ, ભજન, કીર્તન, ધ્યાન, સેવાપૂજા બધું પોતાની મેળે જ કરવું પડે છે. ગુરુકૃપા, ઇષ્ટકૃપા, મંત્રકૃપા, ગ્રંથકૃપા ગમે તે થાય તો અંતરનાં દ્વાર ખૂલી જાય. નિરંજનભાઈ ઇચ્છતા હતા કે જ્યાં સુધી સ્વિટ્ઝર્લેન્ડથી પાછો ન આવે ત્યાં સુધી ઈશાન પોતાના ઘરમાં જ રહે. ઈશાનના કહેવાથી નિરંજનભાઈ સોમગિરિને પ્લેનમાં ઉત્તરકાશી જવાની વ્યવસ્થા પણ કરી આપે છે.

કૃતિના અંતમાં ઈશાન પરિસ્થિતિ જોઈ-સમજી નક્કી કરે છે કે હવે અહીંથી નીકળી જવું જોઈએ. નહીંતર નિરંજનભાઈના ખાલી ઘરમાં ભાઈઓનું આક્રમણ ખાળવાનો કોઈ રસ્તો નહીં જડે. આ લોકોનું સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ જવાનું થાય તે પહેલાં જ જવું જોઈએ. મુંબઈ છોડતી વખતે બધી દિશાઓ ખુલ્લી છે. કશે કોઈ સીમાચિહ્ન નથી. જવાબદારીનો ભાર પણ નથી. કર્તવ્ય બધું જ પૂરું થઈ ગયું છે. તેથી જ ઈશાને ભગવદ્ગીતા પોતાની પાસે રાખી બાકીનાં પુસ્તકો રજત અને ઇસ્પિતાને ભેટ આપી દીધાં. ઈશાનનું જવું એ રજત અને ઇસ્પિતાને નહોતું ગમતું છતાંય ઈશાનબાબાના અડગ નિશ્ચય સામે આ લોકો કરી પણ શું શકે? જતાં પહેલાં ઈશાનને ફ્રાન્સિસ તેમજ આશુતોષભાઈને મળવાની ઇચ્છા હતી, પણ મળવા જાય તો તેનામાં પાછા વળવાની હિંમત ન હતી. તેથી પહેલે મુકામે પહોંચીને જ બંને ભાઈઓને કાર્ડ લખી દેવાનો વિચાર કરે છે. તો વળી આશુતોષના દીકરા કરણને સાધુઅંકલ (ઈશાન) માટે માન હતું. પરંતુ પોતાની મમ્મી રીમાને કારણે તેનાથી વાત પણ કરી શકાતો નહોતો. ઈશાન એ વાતને બરાબર સમજે છે કે આ કંઈ ઉત્તરકાશીનો આશ્રમ નથી અને કરણ કંઈ રજત નથી. કરણને માથે કેટલીય જાતનાં બંધન અને બોજ છે. આખી દુનિયા જુદી જ છે. એનાં માબાપે પસંદ કરેલા બીબામાં એ ઘડાઈ જશે. શાંત થઈ જશે. અંતે મુંબઈ છોડતાં પહેલાં ઈશાન

કરણ સાથે આઈસક્રીમ ખાય છે ને છૂટા પડે છે. ઈશાનના મનની એક ઈચ્છા હતી વૃન્દાવન જોવાની. ઈસિતાએ આપેલા રૂપિયામાંથી તે વૃન્દાવન જવા ઈચ્છે છે ને આમેય વૃન્દાવન તો બધાની રાહ જુએ જ છે. ટ્રેનની ટિકિટ કઢવી ઈશાન નવી સફરે ઊપડે છે, ને ત્યાં જ આ કૃતિ વિરામ પામે છે.

‘આગન્તુક’ લઘુનવલ ધીરુબહેન પટેલની વિશિષ્ટ કૃતિ બની રહે છે. કથાનાયક આશ્રમજીવન છોડી, પોતાના સગા ભાઈભાંડુ સાથે થોડોક સમય સ્થિર થવાના આશય સાથે મુંબઈ આવે છે. ને ત્યાર પછી તેને પોતાનાં જ ભાઈ-ભાભીના સંબંધનો જે નગ્ન-વાસ્તવનો પરિચય થાય છે તેમાં કૌટુંબિક તથા સમાજજીવનની તાસીર છતી થાય છે. કૃતિમાં પ્રવેશતાં અન્ય પાત્રો - ફ્રાન્સિસ, રજત, ઈસિતા અને નિરંજનભાઈની દૃષ્ટિએ ઈશાનના પાત્રને મૂલવીએ તો તે મૂઠી ઊંચેરું પાત્ર સાબિત થવાનું, કેમ કે તેનો આ લોકો સાથેનો નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ કૃતિની વિશેષતા બની રહે છે. લેખિકાએ ઈશાનના પાત્ર દ્વારા ઘણી વસ્તુઓ આપણી સમક્ષ ઉજાગર કરી આપી છે તથા આધુનિક જનજીવનમાં જોવા મળતી સ્વાર્થપરાયણતા, આશ્રમજીવનમાં જોવા મળતાં છળ, કપટ, પ્રપંચ પ્રતાપગિરિના સંદર્ભે, આ લઘુનવલમાં લેખિકાએ બે ભાઈઓના ઘરમાં રહેવા માટે અટવાયા કરતો ઈશાન, ગુરુજીના દેહાંત પછી આશ્રમનો ત્યાગ કરતો ઈશાન, પંડ્યાની વાતો પર વિશ્વાસ મૂકી ભાઈઓ દ્વારા ખોટા આરોપો સહન કરતો ઈશાન, ફ્રાન્સિસ માટે ગુરુ બની રહેતો ઈશાન, ઈસિતા અને નિરંજનભાઈ માટે રજતને માંદગીમાંથી બહાર કાઢતો કોઈ ચમત્કારિક પુરુષ ઈશાન... અને મુંબઈ છોડી વૃન્દાવન પ્રતિ સફર આદરતો ઈશાન - એમ વિવિધ સ્વરૂપે-પ્રસંગે ઈશાનના પાત્રનો પરિચય મળી રહે છે. તો વળી પ્રસ્તુત કૃતિની ભાષા અને વસ્તુસંકલન કલામાં પણ લેખિકાનો અન્ય કૃતિઓ જેવો જ દબદબો રહ્યો છે એ પણ ન ભૂલવું જોઈએ.

સંદર્ભ ગ્રંથો

1. ગુજરાતી નવલકથા, સંપાદક : રઘુવીર ચૌધરી
2. ધીરુબહેન પટેલનું કથાસાહિત્ય : ડૉ. નિરંજના જોશી

જૂથ, સમુદાય, સમાજ અને માનવી એક સિક્કાની બે બાજુઓ હોય છે

ડૉ. દિનેશ જે કણઝરિયા

એબ્સ્ટ્રેક્ટ:

માનવ જન્મ સમયે જૈવિક હોય છે અન્યનો સંપર્ક કે સહવાસ તેને સામાજિક પ્રાણી બનાવે છે જે કોઈ જૂથ સમાજ કે સમુદાયનો ભાગ બની રહે છે એટલે કે વ્યક્તિથી સમાજ બને છે અને સમાજથી વ્યક્તિ બને છે. આનો અર્થ એ થયો કે માનવીનું સર્વાંગી ઘડતર સમાજ કે સમુદાયના સહવાસથી થતું હોય છે જેની સાક્ષી ઇતિહાસ પૂરે છે. તેથી જ કહેવાય છે કે જૂથ સમુદાય સમાજ અને માનવી પરસ્પરાવલંબી છે. એક સિક્કાની બે બાજુઓ છે. એટલે કે વ્યક્તિની ઓળખ સમાજ છે અને સમાજની ઓળખ એ વ્યક્તિઓ છે.

કી વર્ડ: સમાજ, સંસ્કૃતિ, જીવનશૈલી, સામાજિક સહવાસ, સમાજકરણ, પ્રાથમિક અને ગૌણ જૂથ વ્યક્તિત્વ, હસ્તાંતરણ, ગતિશીલતા, સ્તરીકરણ, સિદ્ધાંતીકરણ, સમાજજીવન, કુટુંબ, પ્રાદેશિક જૂથ, એકતા, સંસ્કૃતિ, મૂલ્યો, સભ્યતા

પૂર્વભૂમિકા

પ્રાચીન યુગથી માનવી અન્યના સહવાસ વગર જીવન જીવવું મુશ્કેલ અને દુષ્કર છે જેની સાક્ષી સમાજથી અલગ રાખવામાં આવેલા કાસ્પર હાઉસ, રામુ, અમલા અને કમલાના અભ્યાસો પરથી ફલિત થાય છે કે જૈવિક પ્રાણીનું સામાજિક રૂપાંતરણ જૂથ સમાજ કે સમુદાયથી શક્ય બને છે અને જીવનશૈલીનું ઘડતર મૂલ્યો કે સભ્યતાનું હસ્તાંતરણ પેઢી દર પેઢી થતું હોય છે એટલે જ પ્રાચીન સમયમાં ભટકતું જીવન જીવતા માનવીઓએ આજે એક સુંદર સુસંસ્કૃત જૂથ કે સમાજનું ઘડતર કરેલ છે અને આ જ સમાજ કે જૂથ આવનાર પેઢીનું સમાજકરણ કે સિદ્ધાંતીકરણ કરે છે.

બોગાડના મતે અમે ભાવના ધરાવવું નિશ્ચિત પ્રદેશમાં વસતું સામાજિક જૂથ એટલે સમુદાય.

કિંગરવે ડેવિસના મત અનુસાર સમુદાય એ સામાજિક જીવનનાં બધાં પાસાં ધરાવતું નાનું પ્રાદેશિક જૂથ છે. કોઈ પણ પ્રકારનું જૂથ એ અમેપણાની ભાવના ધરાવતું હોય છે પરંતુ સમુદાયના સભ્યોમાં જોવા મળતી સમુદાયની ભાવના તેમના

નિશ્ચિત પ્રદેશના વસવાટ સાથે સંકળાયેલ જોવા મળે છે. તેમાં પોતાના વિસ્તારમાં વસતા અન્ય લોકો સાથે તાદાત્મ્ય અને એકતાની ભાવના પણ વ્યક્ત થતી હોય છે જેથી પોતાનો પ્રદેશ અને વ્યક્તિ સાથે જીવનમાં ઓતપ્રોત થયેલ હોય છે. તેથી વ્યક્તિ એ પોતાની ઓળખ જ્યારે આપે છે ત્યારે પ્રદેશ વસતા હોય તે જ પ્રદેશના નામથી જ આપે છે. એટલે જ સહજીવનનું ભાન કરાવતો સહિયારો ધરતીનો ઉપયોગ આજ ભાવનાનાં આવશ્યક અંગો કહી શકાય. સમુદાયનો ખ્યાલ નિશ્ચિત પ્રદેશ અને સામાજિક સુસંગતતા અને એકતા વચ્ચેનો સંબંધ જોવા મળે છે. તેના થકી સામુદાયિક ભાવનાત્મક વ્યક્ત થાય છે. દરેક સમુદાયને તેનું નિશ્ચિત નામ મળે છે. સમુદાયમાં વસવાટને લીધે વ્યક્તિને સમુદાયની સભ્યતા મળે છે અને સમુદાયના નામ પરથી જ તેના સભ્યોની સમાજમાં ઓળખ ઊભી થાય છે, તેના જ કારણે વ્યક્તિની સમુદાયમાં ઓળખ શક્ય બને છે

સામાજિક ઓળખ સમુદાય

સમુદાય વ્યક્તિ અને જૂથને સભ્યપદ અને સામાજિક ઓળખ આપવા માટે એક મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવતાં જોવા મળે છે, આ સિવાય મોટા ભાગનું જીવન માનવી સમુદાયમાં જીવતો હોય છે તેથી તેના મોટા ભાગનાં હિતો અને ધ્યેયો એ સમુદાયમાંથી જ સંતોષતા જોવા મળી રહેતા હોય છે. જેમાં કૌટુંબિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય, આરોગ્ય, શિક્ષણ, મનોરંજનની જરૂરિયાતો પોતાના સમુદાયમાંથી જ પૂરી પડતી જોવા મળી રહે છે એટલા માટે જ સમુદાય તેના સભ્યોની જરૂરિયાત તેમજ સંતોષ પૂરો પડવાની ભૂમિકા ભજવે છે.

સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિબિંદુ

સમાજશાસ્ત્રીય પરિપેક્ષ્યમાં જોઈએ તો સમુદાયના કેટલાક ખ્યાલ સ્પષ્ટ થતા જોવા મળી રહ્યા છે. વસ્તી ભૌગોલિક પ્રદેશ સમુદાયના સભ્યો વચ્ચે પરસ્પરાવબંન સામૂહિક જીવન તેમજ તેમાં વિકસેલાં સામાજિક ધોરણો અને મૂલ્યો આધારિત પ્રવૃત્તિનું સંકલન કરવું સામૂહિક ભાવનાઓ તેમજ આધુનિક સમયમાં ભૌગોલિક ગતિશીલતા માર્ગ પરિવહન અને સંદેશાવ્યવહારનાં સાધનો અને ઉદ્યોગીકરણ વૈશ્વિકરણ તેમજ આધુનિક ટેકનોલોજી વિકાસના કારણે સમુદાયના સભ્યો દ્વારા સંબંધ સમુદાય પૂરતો હોવાથી તે વૈશ્વિક સ્તરે ગતિશીલ બન્યા છે, તેના કારણે આજે સમુદાયનો સભ્ય વ્યાપક સમાજનો એક ભાગ બનતો જોવા મળી રહ્યો છે, જેના લીધે સમાજ સાથેનું જોડાણ વધી રહ્યું છે.

ઐતિહાસિક પૂર્વભૂમિકા

માનવજૂથના ઉદ્ભવથી લઈને વર્તમાન સમાજમાં પણ માનવી એ કાયમ માટે સમૂહમાં જીવન ગુજારે છે, તેની સાથે જીવે છે. માનવી શરૂઆતમાં શિકારની પ્રવૃત્તિ પણ સમૂહમાં કરતો હતો. ક્યારે પણ માનવ એકલા કે એકાંતમાં રહેતો નથી, તે હંમેશા સમૂહજીવન જીવવા માટે ટેવાયેલો છે. વ્યક્તિ સામાજિક સમૂહમાં પોતાની જુદા જુદા ધ્યેય અને જરૂરિયાતોની પરિપૂર્તિ માટે સામૂહિક કે સમુદાયમાં ભાગીદારી કરે છે, એટલે જ વિવિધ સમુદાયમાં સભ્ય બની પોતાની રોજિંદી જીવનની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, જે માનવસમાજની ખાસિયત રહી છે.

સમુદાયનો સહવાસ

આમ ભારતમાં અનેકવિધ સમુદાયનો વસવાટ જોવા મળે છે. તેમાં પ્રત્યેક સમુદાય તેની આગવી સંસ્કૃતિ ધરાવે છે. તેમાં દરેક સમુદાયની સ્થાનિક સંસ્કૃતિ છે. તેના લીધે સમુદાયોમાં અનેક વિવિધ પ્રશ્નો ઊભા થયેલા જોવા મળી રહ્યા છે. સામાજિક જીવનશૈલી, રહેઠાણના પ્રશ્નો, શૈક્ષણિક પ્રશ્નો, આરોગ્યના પ્રશ્નો, વ્યવસાયના પ્રશ્નો, કૃષિવિષયક પ્રશ્નો, સ્થાનાંતર અને વિસ્થાપનના પ્રશ્નો, સમુદાયના વિકાસ સંબંધિત પ્રશ્નો, માર્ગ પરિવહન અને સંચાર માધ્યમના પ્રશ્નો નિપજાવ્યા છે. આવા પ્રશ્નોની અસરોએ સમુદાયમાં સુવિધામાં અગવડતાઓ ઊભી થયેલ છે.

સ્વના સ્થાને સામૂહિકતા

સમુદાય એ નાનામોટા સમૂહના સભ્યો એક જ સ્થળે એકત્ર રહેતા હોય જે અંગત હિતકર્તા સર્વસાધારણ જીવનનાં અનેકવિધ હિતોની સંતોષવાના પ્રયાસો થતા હોય તેવા સ્થાનિક સમૂહને સમુદાય કહેવાય. આવા સમુદાયો ગામડાંઓ, શહેર, આદિવાસી વિસ્તાર, ભારતનાં રાજ્યો, વિશ્વના દેશો, ભાષા, સંસ્કૃતિને આધારે આવા સમુદાય વિભાજિત થાય છે. આપણે તેની પૃષ્ઠભૂમિમાં માનવજીવનની જરૂરિયાત અનુસાર એકમેક સાથેના વસવાટની સાથે આજે રૂપાંતરિત થતાં થતાં સમુદાયનાં અનેકવિધ સ્વરૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં, જેના આધારે અનેકવિધ સમાજશાસ્ત્રીઓ ને માનવશાસ્ત્રીઓએ તેના અભ્યાસો કર્યા અને તેના આધારે તેની કેટલીક સાર્વત્રિક લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવે છે.

નિશ્ચિત પ્રાદેશિક વિસ્તાર

સમુદાય ચોક્કસ પ્રદેશમાં વસવાટકર્તા લોકોનું જૂથ છે. કોઈ પણ ગામડું કે

શહેર જેવા જૂથને તેનો નિશ્ચિત પ્રદેશ છે. આ નિશ્ચિત પ્રદેશની હદમર્યાદામાં જીવતું હોય છે. પ્રદેશમાં રહેતા અન્ય લોકોને પોતાના ગણવા લાગે છે. પોતાની ઓળખ પ્રદેશના નામથી આપે છે.

સમુદાય ભાવના

અમે ભાવના સમુદાયનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. કુટુંબ, જ્ઞાતિ, કોમ કોઈ પણ પ્રકારનું જૂથ અમે ભાવના ધરાવતું હોય છે. અમે ગુજરાતી, અમે ભારતીય, અમે અમદાવાદી કે અમે સુરતી જેવા શબ્દપ્રયોગમાં વ્યક્તિનું પોતાના પ્રદેશ સાથે લોકો સાથે તાદાત્મ્ય કે એકતા વ્યક્ત થાય છે. સહજીવનનું ભાન અને સહિયારો ધરતીનો ઉપયોગ આ ભાવનાનાં આવશ્યક અંગો છે.

સર્વસાધારણ જીવનનાં ઘણાંખરાં હિતોનો સંતોષ

માર્યાદિત અર્થમાં સમુદાય આત્મનિર્ભર કે સ્વયં સંપૂર્ણ જૂથ એટલી કે સમુદાય. કૌટુંબિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક વગેરે સર્વે જરૂરિયાતોને સંતોષે છે. એક ગામડું કે બીજા ગામડા કે શહેર ઉપર એક શહેર બીજા શહેર ઉપર આધાર રાખે છે. ભારત જેવો મોટો સમુદાય પણ તેની અમુક જરૂરિયાત માટે બીજા દેશો પર આધાર રાખે છે એટલે આત્મનિર્ભરતા એ સમુદાયનું અનિવાર્ય લક્ષણ નથી અને તે દ્વારા સમુદાયના સભ્યો સર્વસાધારણ જીવનનાં ઘણાંખરાં હિતોનો સંતોષ મેળવે છે.

સ્વયંજનિત

સમુદાય સ્વયંજનિત પ્રાદેશિક જૂથ છે. આપણે કોઈ પણ ગામડું કે શહેર કે આદિવાસી સમુદાયનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો જણાશે કે તે હેતુપૂર્વક રચવામાં આવેલા હોતા નથી પણ સ્વયં ઉદ્ભવ્યા હોય છે.

ઉપરનાં લક્ષણોથી સ્પષ્ટ થશે કે સમુદાય આપોઆપ ઉદ્ભવતું, સમુદાય ભાવના અને નિયંત્રણની સમાન વ્યવસ્થા ધરાવતું પ્રાદેશિક જૂથ છે.

માહિતીનો સ્ત્રોત

કોઈ પણ સંસોધન અભ્યાસમાં અભ્યાસ વિષય હેઠળની માહિતી એકત્રીકરણના મુખ્ય બે સ્ત્રોત હોય છે જે અનુક્રમે પ્રાથમિક માહિતી અને ગૌણ માહિતી. આ વિષયમાં પ્રાથમિક માહિતી મુખ્યત્વે નિરીક્ષણ મુલાકાત, મુલાકાત અનુસૂચિ કે મુલાકાત માર્ગદર્શિકાના આધારે સંલગ્ન માહિતી પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે ગૌણ માહિતી

તે દસ્તાવેજ માહિતી છે. તેમાં સરકારી બિનસરકારી અહેવાલો, આંકડા, ડાયરી નોંધ, કાયદા, નિયમો, અંગત પત્રો, હસ્તપ્રતો, આત્મકથા, સામયિકો, મુસાફરનાં લખાણો, વર્તમાનપત્રો, ચલચિત્ર કે સામાજિક સમૂહમાધ્યમો વગેરેના પ્રસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ લખાણોમાંથી પ્રાપ્ત થતી દસ્તાવેજ માહિતી છે, જેના આધારે સંશોધન વિષય સંબંધિત માહિતીનું એકત્રીકરણ કરી શકાય છે.

સમાપન

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પ્રાપ્ત થતી આ માહિતીના આધારે ભારતના વૈવિધ્યપૂર્ણ સમુદાયોની લાક્ષણિકતાઓને આધારે તેની સૌમ્યતા તજાવત કે તુલનાત્મક સમજૂતી પ્રાપ્ત થાય છે. તેનાં લક્ષણો જે તે સમુદાયની આગવી ઓળખ છે. આ લક્ષણો એ મોટે ભાગે સર્વસામાન્ય હોય છે, તેમ છતાં તેનાં આગવાં લક્ષણોના સ્વીકારને આધારે એકબીજા સમુદાયોને ખૂબ સરસ રીતે સમજી શકાય છે. આ સમુદાયની સામાજિક જીવનશૈલીઓ, રહેઠાણ, આરોગ્ય, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય જેવા અનેકવિધ વિષયક પ્રશ્નની જાણકારી મળી રહે છે અને તેના આધારે કોઈ પણ એક સમુદાયનો ગહનતાપૂર્વકનો સંશોધન અભ્યાસ કરવામાં પથપ્રદર્શક, સહાયક કે દિશાસૂચક બની રહે છે.

સંદર્ભગ્રંથ

૧. ડૉ. એમ. એમ. લવાનિયા, ડૉ. અજયસિંહ રાઠોર, ભારતીય સમાજ, રિસર્ચ પબ્લિકેશન, ISBN ૮૧-૮૫૭૮૮-૮૦
૨. ડૉ. સંજીવ મહાજન, સામાજિક શોધ કી પદ્ધતિયાં, અર્જુન પબ્લિશિંગ, નઈ દિલ્લી-૧૧૦૦૦૨, ISBN ૯૭૮-૮૧-૮૩૩૦-૨૨૪-૧, ISBN ૯૭૮-૮૧-૮૩૩૦-૨૨૪-૧
૩. દેવ પ્રકાશ, જાતિગત સમાજશાસ્ત્ર, ઓમેગા પબ્લિકેશન, નઈ દિલ્લી-૧૧૦૦૦૨, ISBN ૯૭૮-૮૧-૮૪૫૫-૮
૪. ડૉ. સંજીવ મહાજન, ભારત મેં ગ્રામીણ સમાજ, અર્જુન પબ્લિશિંગ હાઉસ, નઈ દિલ્લી-૧૧૦૦૦૨, ISBN ૯૭૮-૮૧-૮૩-૩૦-૩૫૮-૩

જગન્નાથ મંદિરની સામાજિક-ધાર્મિક પૃષ્ઠભૂમિ

પટેલ હિના

આપણો દેશ ભારત રહસ્યથી ભરેલો દેશ છે. જેટલી અહીંની જૂની સભ્યતા છે એટલા જ અહીંનાં જૂનાં મંદિરો પણ છે. હજારો વર્ષોથી અડીખમ ઊભેલાં મંદિરો ઘણાં જ રાઝ છુપાવીને બેઠેલાં છે. ભારતમાં આવેલું એક પણ મંદિર એવું નથી કે જેના રહસ્યમાં કોઈ પણ માણસ કે વૈજ્ઞાનિકોને રસ ન હોય! આજે એક એવા જ મંદિર વિશે વાત કરીએ.

આપણા ભારત દેશમાં ચારધામની યાત્રાનું ખૂબ જ મહત્ત્વ માનવામાં આવે છે અને એ ચારધામમાંથી એક જગન્નાથપુરી મંદિર. જે ઓડિસાના સમુદ્રકિનારે પુરી ધામમાં આવેલું છે. 800 વર્ષોથી પણ વધારે જૂનું આ મંદિર છે. જગન્નાથ મંદિર હિન્દુ મંદિર છે. ભગવાન જગન્નાથને વિષ્ણુનો આક્રમો અવતાર માનવામાં આવે છે અને તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને સમર્પિત છે. જગન્નાથ શબ્દનો અર્થ જગતનો સ્વામી થાય છે. તેમના શહેરને જગન્નાથપુરી અથવા પુરી કહેવામાં આવે છે. તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું મંદિર છે. આ મંદિરની વાર્ષિક રથયાત્રા ઉત્સવ પ્રખ્યાત છે. આમાં મંદિરના ત્રણ મુખ્ય દેવતાઓ ભગવાન જગન્નાથ, તેમના મોટાભાઈ બલભદ્ર અને બહેન સુભદ્રા - આ ત્રણેય ત્રણ અલગ અલગ ભવ્ય રથમાં બેસીને નગરની યાત્રાએ નીકળ્યાં હતાં. શ્રી જગન્નાથપુરીની અગાઉ નીલ માધવ તરીકે પૂજા થતી હતી. જે ભીલ સરદાર વિશ્વાસના દેવતા હતા. આજથી લગભગ હજારો વર્ષ પહેલાં ભીલ સરદાર વિશ્વસુ નીલ પર્વતની અંદર નીલ માધવજીની પૂજા કરતા હતા.

મંદિર સંબંધિત વાર્તાઓ: આ મંદિરની ઉત્પત્તિ સંબંધિત પરંપરાગત દંતકથા અનુસાર ઇન્દ્રનીલ અથવા નીલમમાંથી બનેલી ભગવાન જગન્નાથની મૂર્તિ એક અગરુ વૃક્ષ નીચે મળી આવી હતી. તે એટલી ચમકદાર હતી કે તેને પૃથ્વીની નીચે છુપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. માલવના રાજા ઇન્દ્રદ્યુમને આ મૂર્તિ સ્વપ્નમાં જોઈ હતી. પછી તેણે કઠોર તપસ્યા કરી. ત્યાર બાદ ભગવાન વિષ્ણુએ કહ્યું કે પુરીના દરિયાકિનારે જાઓ અને ત્યાં લાકડાનો લોગ મળશે અને તે લાકડામાંથી મૂર્તિ બનાવો. રાજાએ પણ એવું જ કર્યું અને તેને લાકડાનો લોગ મળ્યો. મૂર્તિ બનાવવા માટે કેટલાય સુથારો, કારીગરો શિલ્પકારો તરીકે હાજર થયા. કોઈનો પણ મેળ પડ્યો નહીં. પછી વિશ્વકર્મા પોતે વૃદ્ધના સ્વરૂપે મૂર્તિ બનાવવા તૈયાર થયા. પણ તેમણે એક શરત મૂકી કે એક મહિનામાં મૂર્તિ તૈયાર કરી આપશે પરંતુ ત્યાં સુધી

એક જ રૂમમાં બંધ રહેશે. અને એ રૂમમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રવેશી શકશે નહીં. રાજાએ શરત મંજૂર કરી અને અને વૃદ્ધ મૂર્તિ બનાવવાનું કામ રૂમ બંધ કરી શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં રૂમમાંથી કંઈક અવાજ આવતો પછી કેટલાક દિવસ પછી અવાજ ન આવ્યો ત્યારે રાજાએ કુતૂહલવશ થઈ રૂમમાં ડોકિયું કર્યું તો વૃદ્ધ ગાયબ હતા અને અધૂરી થયેલી ત્રણ મૂર્તિઓ બિરાજમાન હતી. તેમના હાથ હજુ બાકી હતા. રાજાને અફસોસ થયો પણ આ બધું દૈવી રીતે થયું છે અને ભગવાનની આ જ મરજી હશે એમ માની એ જ હાલતમાં મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરવામાં આવી.

ધાર્મિક મહત્ત્વ: પુરાણોમાં જગન્નાથધામને ધરતીનું વૈકુંઠ એટલે કે સ્વર્ગ કહેવામાં આવ્યું છે. મંદિરના શિખર ઉપર અષ્ટ ધાતુથી બનેલ વિષ્ણુ ભગવાનનું સુદર્શનચક્ર રહેલું છે જેને નીલ ચક્ર પણ કહેવાય છે. આ ચક્રને ખૂબ જ પવિત્ર માનવામાં આવે છે. શ્રી જગન્નાથનું મુખ્ય મંદિર વક્ર રેખીય આકારનું છે. મંદિરનું મુખ્ય માળખું 214 ફૂટ એટલે કે 65 મીટર ઊંચા પથ્થરના પ્લેટફોર્મ પર બાંધવામાં આવ્યું છે. મંદિરના ગર્ભગૃહમાં મુખ્ય દેવી-દેવતાઓની મૂર્તિઓ સ્થાપિત છે. જેમાં વિમલાદેવી શક્તિપીઠ પણ સામેલ છે. તેના પ્રવેશદ્વાર પર બે સિંહ છે. દર્શન માટે પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ એમ ચાર દ્વાર છે. ચારેય દ્વાર પર હનુમાનજી બિરાજમાન છે જે જગન્નાથ ભગવાનના મંદિરની હંમેશા રક્ષા કરે છે.

તહેવારોની ઉજવણી: જગન્નાથ મંદિરમાં ચાર તહેવારોની ઉજવણી કરવામાં આવે છે.

ચંદન યાત્રા: વૈશાખ અક્ષય તૃતીયા પર જગન્નાથની પ્રતિનિધિ છબીઓનું પ્રખ્યાત કુંડમાં વિસર્જન કરાય છે.

સ્નાન યાત્રા: વર્ષમાં પ્રથમ વખત આ દિવસે ગર્ભગૃહમાંથી બહાર કાઢીને સ્નાનવેદી પર મુકાય છે. પછી ભગવાન ગણેશની જેમ જગન્નાથ અને બલભદ્રને હાથીનું માથું પહેરાવી 108 ડોલ પાણીથી સ્નાન કરાવાય છે.

મકરસંક્રાંતિ: આ તહેવારમાં કૃષિપેદાશોની સમૃદ્ધ લાગણી સાથે જોડાયેલ છે. આશીર્વાદ આપવા પ્રાર્થના અને વિવિધ ભોજન કરાવવામાં આવે છે.

રથયાત્રા: આ તહેવારને ખૂબ જ ધામધૂમથી ઉજવવામાં આવે છે. ભક્તો ત્રણેય દેવતાઓને ત્રણ વ્યક્તિગત વિશાળ સુશોભિત ભવ્ય રથ પર ગુડીયા મંદિરે લઈ

જાય છે અને યાત્રા કરાવી મંદિરમાં પાછા લાવે છે. ત્રણેય રથને જુદાંજુદાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. જગન્નાથજી માટેના રથને નંદીદોષ, બલભદ્રજી માટે તાલધ્વજ અને સુભદ્રા માટે દેવદલન નામ આપવામાં આવ્યું છે.

મંદિરનું રસોડું: શ્રી જગન્નાથ મંદિરનું જમણી બાજુ વિશાળ રસોઈ ઘર છે. આ રસોઈ ઘરમાં પ્રસાદ બનાવવા માટે સાત વાસણ એકબીજાં ઉપર ચડાવવામાં આવે છે. આ પ્રસાદ માટીના વાસણમાં લાકડાં બાળી બનાવવામાં આવે છે. પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આ દરમિયાન સૌથી ઉપર રાખેલ વાસણના પકવાન પહેલાં તૈયાર થઈ જાય છે. ત્યાર બાદ નીચે તરફ એક પછી એક વાસણના પકવાન બનવા લાગે છે. મંદિરનો આ પ્રસાદ લાખોની સંખ્યામાં ભક્તો ખાય છે. ખાસ વાત એ છે કે અહીં ક્યારેય પ્રસાદ વધ્યો નથી કે ક્યારેય ઓછો પડ્યો નથી. મંદિરનાં દ્વાર બંધ થાય ત્યાં સુધી પ્રસાદ ચાલે છે. રસોડામાં લગભગ 500 માણસો અને 300 સહકર્મીઓ કામ કરે છે. મંદિરમાં કૂવો છે અને કૂવાના જ પાણીથી પ્રસાદ તૈયાર થાય છે. આ રસોડાની વિશેષતા છે.

મંદિરનાં રહસ્યો: આ મંદિરની ઊંચાઈ લગભગ 214 ફૂટ જેટલી છે. મંદિર પાસે ઊભા રહીને તેના ઘુમ્મટને જોવો એ અશક્ય છે. જગન્નાથપુરીના મંદિરના ઘુમ્મટની છાયા હંમેશા અદૃશ્ય રહે છે એટલે કે પડછાયો પડતો નથી. મંદિરના ઉપરનું સુદર્શનચક્ર પુરીમાં ગમે ત્યાં ઊભા રહીને જુઓ તો આ ચક્રનાં દર્શન થાય છે. સામાન્ય દિવસોમાં હવા સમુદ્રમાંથી જમીન તરફ આવે છે અને સાંજે વિપરીત દિશામાં જાય છે. જગન્નાથપુરીમાં ઊલટું જોવા મળે છે.

- ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે દેહ છોડ્યો ત્યારે એમના અંતિમ સંસ્કાર થયા, તેમનું શરીર તો પંચમહાભૂતમાં વિલીન થઈ ગયું પણ હૃદય સામાન્ય માણસની જેમ ધબકતું રહ્યું હતું અને બિલકુલ સુરક્ષિત હતું. ભગવાનનું હૃદય આજ સુધી સુરક્ષિત છે, જે પુરીમાં ભગવાન જગન્નાથજીની કાષ્ઠની પ્રતિમમાં આજે પણ ધબકી રહ્યું છે.
- મહાપ્રભુ જગન્નાથજી (શ્રીકૃષ્ણ)ને કળિયુગના સાક્ષાત્ ભગવાન કહેવાય છે... પુરી (ઓરિસ્સા)માં જગન્નાથ સ્વામી બહેન સુભદ્રા અને ભાઈ બલરામ સાથે નિવાસ કરે છે, પણ એનું હૃદય આજ સુધી કોઈ જાણી શક્યું નથી.
- દર 12 વર્ષે મહાપ્રભુજીની મૂર્તિને બદલવામાં આવે છે, ત્યારે આખાય નગરમાં બ્લેકઆઉટ (અંધકાર)કરવામાં આવે છે. લાઇટ બંધ થયા પછી CRPFની સેના

મંદિરને ચોતરફથી ઘેરી લે છે, તે સમયે મંદિરમાં કોઈ પણનો પ્રવેશ નિષેધ હોય છે... મંદિરમાં અંદર ગાઢ અંધકાર રહે છે, પૂજારીની આંખો પર કાળી પટ્ટી બાંધી દેવામાં આવે છે, પૂજારીના હાથમાં ગ્લોવ્સ (એક પ્રકારના હાથમોજા) પહેરાવવામાં આવે છે, પછી પૂજારી જૂની મૂર્તિમાંથી (બ્રહ્મપદાર્થ) કાઢીને નવી મૂર્તિમાં પ્રસ્થાપિત કરે છે... આ બ્રહ્મ પદાર્થ શું છે? આજ સુધી આ બાબતની કોઈને ખબર નથી, એને આજ સુધી કોઈએ જોયું નથી. હજારો વર્ષોથી આવી રીતે એક મૂર્તિમાંથી બીજી મૂર્તિમાં દર 12 વર્ષે બ્રહ્મ પદાર્થ ટ્રાન્સફર થાય છે. આ એક અલૌકિક પદાર્થ છે, જેના સ્પર્શમાત્રથી કોઈ પણ માણસનાં ચીંથરાં ઊડી જાય. આ બ્રહ્મ પદાર્થનો સંબંધ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાથે છે. ભગવાન જગન્નાથજી અને બીજી મૂર્તિઓ જે વર્ષે બે અષાઢ માસ હોય ત્યારે બદલે છે, તેને નવ કલેવર કહે છે. અમુક પૂજારીઓનું કહેવું છે કે જ્યારે અમે તે બ્રહ્મ પદાર્થ હાથમાં લીધો તો સસલા જેવું કંઈક ઊછળે છે, પણ આંખો પર પટ્ટી બાંધેલ હોવાને લીધે અને હાથમાં ગ્લોવ્સ હોવાને કારણે માત્ર મહેસૂસ કર્યું છે...

- આજે પણ દર વર્ષે રથયાત્રાના ઉપલક્ષ્યમાં પુરીના રાજા પોતે સોનાની સાવરણીથી ઝાડું લગાવવા આવે છે.
- ભગવાન જગન્નાથજીના મંદિરના સિંહદ્વારમાં પ્રથમ પગ મૂકતાંની સાથે જ સમુદ્રની લહેરોનો અવાજ સંભળાતો બંધ થઈ જાય છે, પણ નવાઈની વાત એ છે કે જેવો પગ મંદિરની બહાર મૂકો એટલે સમુદ્રનો અવાજ આવવા લાગે છે.
- તમે મોટે ભાગે મંદિરોના શિખર ઉપર પક્ષીઓને બેસતાં ઊડતાં જોયાં હશે, પરંતુ આજ સુધી જગન્નાથજીના મંદિર શિખર ઉપરથી કોઈ પક્ષી પસાર થયું નથી કે નથી બેઠું.
- મંદિરની ધ્વજા હંમેશા પવનની વિરુદ્ધ દિશામાં ફરકે છે.
- દિવસમાં કોઈ પણ સમયે ભગવાન જગન્નાથજીના મંદિરનો જમીન પર પડછાયો નથી પડતો.
- ભગવાન જગન્નાથ મંદિરના 45 માળના શિખર ઉપર સ્થિત ધ્વજાને રોજ નિયમિત બદલવામાં આવે છે. એવી માન્યતા છે કે એક દિવસ પણ જો ધ્વજ બદલવામાં ના આવે તો મંદિર 18 વર્ષ સુધી બંધ રાખવું પડે છે.*
- આવી જ રીતે ભગવાન જગન્નાથજીના મંદિરના શિખર પર એક સુદર્શનચક્ર પણ છે, જેને દરેક દિશા પરથી જોતાં તમને તમારી સામે જ દેખાય છે.*
- ભગવાન જગન્નાથજી મંદિરની રસોઈમાં પ્રસાદ બનાવવા માટે માટીનાં 7 વાસણ એકબીજાની ઉપર રાખવામાં આવે છે, જેને લાકડાની આગમાં જ પકવવામાં આવે છે. આ દરમિયાન સૌથી ઉપર મૂકેલા વાસણમાં પ્રથમ પ્રસાદ પાકીને

તૈયાર થાય છે. ભગવાન જગન્નાથજી મંદિરમાં દરરોજ બનતો પ્રસાદ ભક્તોને માટે ક્યારેય ઓછો પડ્યો નથી, પરંતુ નવાઈની વાત એ છે કે જેવા મંદિરના પટ બંધ થાય એવો પ્રસાદ પણ પૂરો થઈ જાય છે.

આવી ઘણીખરી આશ્ચર્યજનક બાબતો છે આપણા સનાતન ધર્મની. સનાતન ધર્મની જય હો! સનાતન ધર્મમાં ચારધામની યાત્રામાં રામેશ્વરમ્ અને કેદારેશ્વરની સાથે જગન્નાથપુરી અને દ્વારિકાપુરીનો સમાવેશ થાય છે.

સંદર્ભ

1. <https://youtu.be/hxx6OFzXS44>
2. <https://youtu.be/Ns4GBe-k4Zo>
3. <https://youtu.be/TWhuzTqWzYc>
4. <https://youtu.be/obvCT6n4rEk>
5. <https://youtu.be/EcWm903meD4>

કબડી રમતની બહેનોને આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ દ્વારા ચપળતા પર થતી અસરોનો અભ્યાસ

બ્રિજેશ એસ. પ્રજાપતિ

માર્ગદર્શક: ડૉ. રમેશ જે. ચૌધરી

Abstract:

આ સંશોધન અભ્યાસનો હેતુ કબડી રમતની બહેનોને આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ દ્વારા બહેનોની ચપળતા પર થતી અસરોનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. આ સંશોધન અભ્યાસમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીની વિવિધ કોલેજોની બહેનોને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ સંશોધન અભ્યાસમાં 18થી 25 વર્ષની વયજૂથની બહેનોને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. માપનના ધોરણમાં ચપળતાનું માપન શટલ-રન દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમજૂથ પર થતી અસરો જાણવા એકમાર્ગીય વિચરણ સહવિચરણ પૃથક્કરણ (One Way Analysis of Covariance) કસોટી લાગુ પાડી મધ્યકો વચ્ચેના તફાવતોને Least Significant Difference Post Hoc કસોટી દ્વારા 0.05 કક્ષાએ સાર્થકતા ચકાસવામાં આવી હતી. જેનું તારણ આ પ્રમાણે જોવા મળ્યું હતું. પદ્ધતિસરનાં બાર (12) અઠવાડિયાંના આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ તાલીમ કાર્યક્રમથી પસંદ થતા વિષયપાત્રોની ચપળતામાં નોંધપાત્ર સુધારો જોવા મળ્યો હતો.

પ્રસ્તાવના:

પ્રાચીન યુગનો માનવી પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા મૂળભૂત જરૂરિયાતોને સંતોષવા તથા અજ્ઞાનના ભયથી બચવા દોડતો કે વૃક્ષો અને પહાડો પર ચઢતો, નદી-નાળાં કૂદતો અને પથ્થરો તથા ભાલા ફેંકી પ્રવૃત્તિશીલ રહી, શારીરિક રીતે સક્ષમ રહેતો. જ્યારે સાંપ્રત યુગમાં અનેક ભૌતિક સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ થતાં, માનવી શારીરિક તેમજ માનસિક તંદુરસ્તી જાળવવા તરફ દુર્લભ સેવતો થઈ ગયો છે. પરિણામે તેનું ભાવિ જીવન ખતરારૂપ બની ગયું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયામાં જ “શરીરમાદ્યંચલુર્ધ્મસાધનમ્” જેવા ઉચ્ચ આદર્શો પડેલ છે. એટલે માનવીનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવા માટે શરીરનું માધ્યમ જ ઉપયોગી બને છે, તેવી દૃઢ માન્યતા ભારતમાં પ્રચલિત હતી. રામાયણ અને મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યો અને ચરકસંહિતા વિદ્વાનોએ લખેલા વૈદકીય ગ્રંથો ઉપરથી ભારત સર્વાંગી કેળવણીના ક્ષેત્રે કેટલું આગળ હતું તે જાણી શકાય છે.

શારીરિક શિક્ષણનું મુખ્ય કાર્ય માનવીનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવાનું છે. શારીરિક શિક્ષણને માનવજીવનનું અનિવાર્ય અંગ માનવામાં આવ્યું છે. શારીરિક શિક્ષણ એ કોઈ નવો શબ્દ નથી. શારીરિક શિક્ષણનું જ્ઞાન માનવીને પ્રાચીન સમયમાં પણ હતું. ગ્રીસ અને રોમના લોકો શારીરિક શિક્ષણનું મહત્ત્વ પ્રાચીન સમયમાં પણ સમજતા હતા. જ્યારે વિશ્વના બીજા લોકોમાં શારીરિક શિક્ષણનું કંઈ પણ જ્ઞાન ન હતું. ત્યારે ગ્રીસના લોકો સંગીત અને જિમ્નેસ્ટિકને માનવવિકાસનું સાધન માનતા હતા. પરંતુ તેઓ જુદા જુદા પ્રકારની શારીરિક ક્રિયાઓમાં ભાગ લેતા હતા.

માનવશરીરમાં ફેફસાં, હૃદય અને મસ્તકમાં આવેલાં અંગો માટે પ્રાણાયામનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. પ્રાણાયામ એ શ્વાસ-પ્રશ્વાસના વ્યાયામ કસરતનો એક ભાગ છે. જેને કારણે ફેફસાં વધુ શક્તિશાળી અને વધુ કાર્યક્ષમ બને છે. રુધિરાભિસરણની ક્રિયામાં સુધારો થતાં સમગ્ર શરીરને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરવિજ્ઞાનના નિયમો પ્રમાણે શ્વાસને ભરવાને માટે ફેફસાં એવું અંગ છે કે જેમાં ભરવામાં આવેલ વાયુ સમગ્ર શરીરમાં ફેલાઈ જઈ તેને ઓક્સિજન પૂરો પાડે છે અને શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગ-ઉપાંગમાં ઉત્પન્ન થયેલો કાર્બનિક એસિડ જે જીવનધારા માટે બિન ઉપયોગી અને નુકસાનકારક છે. તેને શરીરના તમામ ભાગોમાંથી એકઠો કરી ઉચ્છ્વાસની ક્રિયા મારફતે શરીરની બહાર ફેંકી દે છે. આ પ્રકારના પ્રશ્વાસની ક્રિયા નિયમિત થાય તો ફેફસાં મજબૂત થાય છે અને રક્તશુદ્ધિનું કાર્ય સતત ચાલ્યા કરે છે.

ગત્યાત્મક યોગ્યતા એ શારીરિક શિક્ષણનો, શારીરિક ક્ષમતાનો જ એક ભાગ છે. આપણા કૌશલ્યને વિકસાવવામાં વિશેષરૂપથી મદદ કરે છે. આ મુખ્યરૂપે શરીરની મોટી માંસપેશીઓ દ્વારા કરવામાં આવતી ક્રિયાઓમાં મદદ કરે છે. એટલા માટે બધા જ પ્રકારની રમતસ્પર્ધામાં ગત્યાત્મક યોગ્યતાની જરૂરિયાત હોય છે. ગત્યાત્મક ક્ષમતા એ શરીરની ક્રિયાઓને ખૂબ જ વધારે સુવિધા આપે છે તથા વધારે સમય કાર્ય કરવાની ક્ષમતાને બનાવી રાખવામાં મદદ કરવાની સાથે સાથે ઈજાઓમાંથી બચવામાં મદદ કરે છે.

અભ્યાસનો હેતુ:

આ સંશોધન અભ્યાસનો હેતુ કબડી રમતની બહેનોને આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ દ્વારા ચપળતા પર થતી અસરોનો અભ્યાસ.

વિષયપાત્રોની પસંદગી:

આ સંશોધન અભ્યાસમાં કબડી રમતની બહેનોને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ સંશોધન અભ્યાસ બહેનો પૂરતો મર્યાદિત હતો. આ

સંશોધન અભ્યાસમાં 18થી 25 વર્ષની વયજૂથની બહેનોને વિષયપાત્રો તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ સંશોધન અભ્યાસમાં વિષયપાત્રોને આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ આપવામાં આવી હતી.

માપનનાં ધોરણો:

ક્રમ	ચલાયમાન	કસોટી	માપન
1	ચપળતા	શટલ રન (૩૦ફૂટ)	સેકન્ડ

આંકડાકીય પ્રક્રિયા:

કબડ્ડી રમતની બહેનોને આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રીય તાલીમ જૂથ પર થતી અસરો જાણવા એકમાર્ગીય વિચરણ સહવિચરણ પૃથક્કરણ (One Way Analysis of Covariance કસોટી લાગુ પાડી મધ્યકો વચ્ચેના તફાવતોને Least Significant Difference Post Hoc કસોટી દ્વારા 0.05 કક્ષાએ સાર્થકતા ચકાસવામાં આવી હતી.

અભ્યાસનાં પરિણામો:

સારણી-1

ચપળતા કસોટી દેખાવના બે પ્રાયોગિક અને એક નિયંત્રિત જૂથનું વિચરણ સહવિચરણ પૃથક્કરણ

કસોટી	જૂથ			વિચરણસહવિચરણપૃથક્કરણ				
	આસન-પ્રાણાયામ	ચક્રીય	નિયંત્રિત	વર્ગોની સરવાળો (SS)		સ્વતંત્ર માત્રા (df)	મધ્યક વિચરણ (MSS)	F
પૂર્વ કસોટી મધ્યક	22.74	21.93	22.71	A	B 12.46	2	6.23	1.13 N/S
				W	W 476.90	87	5.48	
અંતિમ સોટી મધ્યક	21.06	21.23	22.67	A	B 47.09	2	23.54	5.01 SIG.
				W	W 408.81	87	4.69	
સુધારેલ મધ્યક	23.6	24.9	23.86	A	B 72.63	2	36.3	47.29 SIG.
				W	W 58.36	86	0.76	

* સાર્થકતાનું ધોરણ 0.05 કક્ષાએ 'F' = (2,87) = 3.101 & (2,86) = 3.103

ઉપરોક્ત સારણી-1માં પૂર્વકસોટી મધ્યકોનો 'F' રેશિયો 1.13 જોવા મળેલ હતો. જેને ટેબલ વેલ્યૂ સાથે સરખાવતાં 0.05 કક્ષાએ સાર્થક થયેલો જોવા મળેલ ન હતો. અંતિમ કસોટી મધ્યકોનો 'F' રેશિયો 5.01 જોવા મળેલ હતો. જેને ટેબલ વેલ્યૂ સાથે સરખાવતાં 0.05 કક્ષાએ સાર્થક થયેલો જોવા મળેલ હતો. તેથી આપવામાં આવેલ તાલીમથી વિષયપાત્રોના દેખાવમાં સાર્થક કક્ષાએ સુધારો થયેલ સાબિત થાય છે. ઉપરાંત સુધારેલા મધ્યકોનો 'F' રેશિયો 47.29 જોવા મળેલ હતો. જેને ટેબલ વેલ્યૂ સાથે સરખાવતાં 0.05 કક્ષાએ સાર્થક થયેલો જોવા મળેલ હતો. જે સારણી-2માં દર્શાવેલ છે.

સારણી-2

ચપળતા કસોટી દેખાવના બે પ્રાયોગિક અને એક નિયંત્રિત જૂથના મધ્યકો વચ્ચેનો ક્રાંતિક તફાવત દર્શાવતી સારણી.

મધ્યક			મધ્યક તફાવત	ક્રાંતિક તફાવત
આસન-પ્રાણાયામ	ચક્રિય	નિયંત્રિત		
23.6	24.9		1.3	0.89
	24.9	23.86	1.04	
23.6		23.86	0.26	

*સાર્થકતાનું ધોરણ 0.05 કક્ષાએ

ઉપરોક્ત સારણી-2 મુજબ આસન પ્રાણાયામ જૂથ ખૂબ જ સાર્થક (1.3) કક્ષાએ સુધારો જોવા મળેલ હતો. ત્યાર બાદ ચક્રિય તાલીમ જૂથ (1.04) કક્ષાએ સુધારો દર્શાવે છે. આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રિય તાલીમ જૂથની પ્રાયોગિક માવજતમાં આસન-પ્રાણાયામ જૂથને આપવામાં આવેલ તાલીમની વધુ સાર્થક અસર જોવા મળી હતી. આસન-પ્રાણાયામ અને ચક્રિય તાલીમ જૂથમાં પ્રાયોગિક માવજતની સાર્થક અસર જોવા મળતી હતી.

તારણ:

પદ્ધતિસરનાં બાર (12) અઠવાડિયાંના આસન-પ્રાણાયામ તાલીમ અને ચક્રિય તાલીમ કાર્યક્રમથી પસંદ થતા વિષયપાત્રોની ચપળતામાં નોંધપાત્ર સુધારો જોવા મળ્યો હતો.

સંદર્ભગ્રંથ:

1. એ.કે. ઉપ્પલ, ફિઝિકલ ફિટનેસ ડાઉસડેવલપ, દિલ્હી, ફ્રેન્ડ પબ્લિકેશન ઇન્ડિયા, 1992
2. જી.ટી. સરવૈયા અને અન્ય, શારીરિક શિક્ષણના સિદ્ધાંતો અને પ્રવાહો, પ્ર.આ., પાટણ, હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, 2006
3. સ્વામી રામદેવજી મહારાજ, પ્રાણાયામ રહસ્ય, અમદાવાદ, ગાલા પબ્લિશર્સ, 1990
4. વાર્નર ડબલ્યુ. કે. હોઈઝર, લાઇફટાઇમ ફિઝિકલ એન્ડ વેલનેસ, કોલોરાડો, મોરટોન પબ્લિશિંગ કંપની, 1989

ચાલ પહેલાં ખુદને પ્રેમ કરીએ

કુંજવિહારી મકવાણા

પ્રેમ શબ્દ સાંભળતાં કે વાંચતાં જ દરેકના કાન તો થોડા સરવા થવાના જ, કેમ કે આપણે હજુ પણ પ્રેમ શબ્દ માટે થોડા રૂઢિચુસ્ત તો છીએ જ ખરું ને. આજે કહેવાતા આધુનિક સમયમાં કેટલા પરિવાર છે? જ્યાં 'પ્રેમ' શબ્દ ઉપર પરિવારના બધાએ સાથે બેસીને સુમેળભરી ચર્ચા કરી હશે? કેટલાં સંતાનોએ પોતાનાં માતાપિતા સાથે 'પ્રેમ' શબ્દ ઉપર વાર્તાલાપ કર્યો હશે? એવાં માતાપિતા કેટલાં હશે જેમણે પોતાનાં સંતાનો સાથે બેસી સંતાનોને પ્રેમ શબ્દની સાચી પરિભાષા સમજાવી હશે? સર્વે કરીએ તો આંકડા આધુનિક ભારત કરતાં વિપરીત આવે. કેમ કે આજના સમયમાં પણ જો પૂછવામાં આવે કે પ્રેમ એટલે શું? તો 90% જવાબો હશે "એક છોકરી અને એક છોકરા વચ્ચે થતો પ્રણય સંબંધ." લેખક પોતે ઘણી વાર પોતાના વક્તવ્યમાં શ્રોતાજનોને પૂછે કે "શું તમે કોઈએ ક્યારેય કોઈને પ્રેમ કર્યો છે?" તો ઘણા શરમાઈ જતા, ઘણા પત્ની બાજુમાં બેઠેલા પતિ સામે અને પતિ બાજુમાં બેઠેલ પત્ની સામે જોઈને ચૂપ થઈ જતા. ઘણા નિખાલસપણે કહેતા "હા હા, એક વાર સ્કૂલમાં." કોઈએ કહ્યું "કોલેજમાં." તો કોઈ નિરાશ થઈ કહેતું "ના રે સાહેબ, હજુ સુધી કદી કોઈ સાથે થયો જ નથી." અને પછી લેખક કહેતા કે શું તમે તમારાં માતા-પિતાને પ્રેમ નથી કરતા? તો દરેક ક્ષોભ થઈ હા-નો હુંકાર ભરતા. આ અનુભવો છે આપણા શિક્ષિત, આધુનિક સમયના કે જ્યાં પ્રેમ એટલે એક નક્કી કરેલ નજરથી જોવામાં આવતો સંબંધ. જ્યાં હજુ એ જ ખ્યાલ પરિપક્વ નથી થયો કે પ્રેમ માતા-પિતા સાથે પણ થાય, પ્રેમ ભાઈબહેન સાથે પણ થાય. માત્ર વ્યક્તિઓ જ શું કામ? પ્રેમ તો કોઈ વસ્તુ સાથે પણ થાય. અને ક્યારેક કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુથી પર રહી પ્રેમ પોતાની જાત સાથે એટલે કે 'સ્વ' સાથે પણ થાય. આટલી વિશાળ સમજ મેળવવી આસાન તો નથી. અને એના જ કારણે મોટા ભાગનો યુવાવર્ગ બહારની દુનિયામાં પ્રેમ શોધતો ફરે છે. પરંતુ પ્રેમની શોધમાં કિલોમીટરોના અંતરો કાપતાં રતિતરસ યુવાનો એક વાર પણ પોતાની અંદર નજર કરી, એ પ્રેમ પોતાની અંદર પોતાના માટે છે કે કેમ? એ નથી શોધતા.

જેમ પડ્યા ઉપર પાટુ આવે તેમ, ઓછામાં પૂરતું આપણે તો પ્રેમ અને જાતીયતાનું પણ એવું મિશ્રણ બનાવી દીધું છે જ્યાં પ્રેમ શબ્દ ઉપર જ વાર્તાલાપ સંભવ નથી, તો ત્યાં જાતીયતા વિશેના જ્ઞાનની તો આશા જ નકામી. ઘણા આધુનિક અને શિક્ષિત લોકો પણ પ્રેમમાં જાતીયતા અને જાતીયતામાં પ્રેમ સમજી બેસતા હોય

છે. અને તેમાં પણ આપણા સંસ્કાર, રીતિરિવાજો, આબરૂ જેવા શબ્દો આપણને આવું જ્ઞાન લેવામાં પ્રશ્ન તો ઊભા કરશે જ.

આજે આ બધી બાબતો ક્યાંક ને ક્યાંક આપણા માનસિક વિકાસને અવરોધી રહી છે. કારણ શું છે? અને સમાધાન શું છે? તેના માટે દરેક માનવીની તરુણ અવસ્થાની ઉંમર જવાબદાર માની શકાય. તરુણ અવસ્થા એટલે માનવીના જીવનના 12 વર્ષથી લઈ 18 વર્ષનું જીવન. આ સમયગાળો બાળક માટે પરિવર્તનનો સમયગાળો છે. કોઈ એક પરિવર્તન નહીં, એકસાથે અનેકો પરિવર્તનનો સમયગાળો છે. જેમ કે શારીરિક પરિવર્તન, માનસિક પરિવર્તન, જૈવિક પરિવર્તન, હોર્મોન્સ પરિવર્તન જેવાં અનેકો પરિવર્તનની આ અવસ્થા છે. આ સમયે તરુણોના મનમાં અનેકો પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતા હોય છે. આ અપરિપક્વ પ્રશ્નો સંતોષવાની સૌ પ્રથમ જવાબદારી તો તે તરુણ બાળકનાં માતા-પિતાની જ છે. પરંતુ આપણે સૌને અનુભવ છે જ કે, આપણાં માતા-પિતા તરફથી આપણને કેવા જવાબો સાંભળવા મળ્યા હતા. “ચૂપ બેસ તને ખબર ન પડે”, “તું હજુ નાનો છે” અને ક્યારેક તો માતા-પિતા માની જ બેસતાં કે નક્કી મારું સંતાન કોઈની ખરાબ સંગતમાં આવી ગયું છે. બાળક હજુ પોતે સૌથી પહેલાં પોતે એક માનવી છે એવું સમજે એ પહેલાં તેને પોતાની જાતીયતાથી પરિચિત કરી દેવામાં આવે છે. દીકરી હજુ નાની છે, છતાં આમ બેસાય, આમ ન બેસાય, આ કરાય, આ ન કરાયની શિખામણો શરૂ કરી દઈએ છીએ. પોતાના પ્રશ્નોનો યોગ્ય સંતોષકારક જવાબ ન મળતાં, આ તરુણ વયનું બાળક જવાબની શોધમાં એવી જગ્યાએ જઈ ચઢે છે, જ્યાં તેને કોઈ માતા-પિતાની હૂંફથી સાચવવાનું નથી. તરુણના મનમાં ઉદ્ભવતા હજારો - કરોડો પ્રશ્નોમાંથી એક પ્રશ્ન આપણી પ્રસ્તાવનાનો પ્રશ્ન પણ હોય જ છે એટલે કે ‘પ્રેમ’.

આ વળી શું? અહીં માતા-પિતા દ્વારા પ્રેમની યોગ્ય પરિભાષા ન સમજાવાતી હોવાથી, તરુણ પોતાના સમવયસ્ક પાસેથી જે કંઈ જાણે છે, જે કંઈ શીખે છે, જે કંઈ જુએ છે, તેને જ પ્રેમ માની બેસે છે. અહીંથી જ શરૂઆત થાય છે, જ્યાં તરુણ એવું શીખી બેસે છે કે બે વિજાતીય વ્યક્તિ વચ્ચેનો સંબંધ એટલે પ્રેમ, અને જાતીયતા એ તો પ્રેમનો જ એક ભાગ માની બેસે છે. અને પ્રેમની શોધની શરૂઆત કરતો વ્યક્તિ ખુદને છોડીને બાકીની તમામ જગ્યાએ શોધતો ફરે છે. જેની શરૂઆત ‘સ્વ’થી કરવી જોઈએ એની શરૂઆત સર્વથી કરે છે. અને પછી હારેલા, થાકેલા, છેતરાયેલા અનુભવો સાથે એ જ જ્ઞાન આપણે આગળ ધપાવતા જઈએ છીએ. એક વાર પણ પોતાના અંદર એ પ્રેમને શોધવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા કે, જે હું સર્વ જગતમાં શોધું છું, શું એ મારા ખુદની અંદર છે? હું મારી આસપાસના લોકોને ખુશ રાખવા પ્રયત્ન કરું છું, પરંતુ મારા ખુદની અંદર એ ખુશી

છે. હું મારી આસપાસના લોકોના ચહેરા પર સ્મિત લાવવા પ્રયત્ન કરું છું, પરંતુ શું મારા ખુદના ચહેરા ઉપર સ્મિત છે ખરા?

આ તમામ પ્રશ્નોને સમજીએ તો સમજાશે કે આપણે જે બહાર શોધતા ફરીએ છીએ, અન્ય લોકોમાં શોધતા ફરીએ છીએ એની શરૂઆત સૌથી પહેલાં તો પોતાનાથી, એટલે કે 'સ્વ'થી, એટલે કે ખુદથી થવી જોઈએ. કારણ કે જે આપણે બહાર અન્યને આપવા ઇચ્છીએ છીએ તે સૌથી પહેલાં તો આપણી પાસે જ નહીં હોય તો અન્યને આપણે શું આપીશું? મતલબ, વ્યક્તિ પહેલાં પોતાની જાતને, સ્વને, ખુદને પ્રેમ કરવો જરૂરી છે. આવો વિચાર આવતાં પ્રશ્ન થશે ખુદને પ્રેમ કરવો? એ વળી શું? અને એ કેમનો થાય?

ફિલોસોફર તો ઘણું કહી ગયા છે પરંતુ સરળ અને સામાન્ય અર્થમાં સમજીએ તો વ્યક્તિએ ખુદને પ્રેમ કરવો એટલે ખુદના માનસિક અને શારીરિક સ્વાસ્થ્યને સાચવવું, બસ. કેમ કે જીવનમાં સમસ્યાઓનો તો કોઈ દિવસ અંત આવવાનો જ નથી. એક પતે કે તરત બીજી સમસ્યા તૈયાર જ હોય છે. આ તમામ પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિએ પોતે માનસિક અને શારીરિક રીતે સ્વસ્થ રહેવું જરૂરી છે. હું પોતે માનસિક સ્વસ્થ હોઈશ તો જ અન્યને માનસિક શાંતિ આપી શકીશ. જ્યાં આપણા જ મનમાં અશાંતિ હોય ત્યાં આપણે અન્યને રાહત આપવાના આપણા પ્રયત્નો કેટલી હદ સુધી સફળ થઈ શકે? અને અન્યને પ્રેમ-ખુશી આપવાના પ્રયત્નોમાં જે પોતે પોતાનાં તન, મન, ધન ન્યોછાવર કરી દેતા હોય છે, એ લોકો પણ સફળ તો નથી જ. એ સિવાય ઘણી વાર આપણે જાણે-અજાણે ન ઇચ્છતા હોવા છતાં અન્યને કે નજીકના કોઈને દુઃખી કરી બેસતા હોઈએ છીએ. કેમ આવું થાય છે?

કારણ કે અંદર દિલ દિમાગમાં બેલેન્સમાં તો દુઃખદર્દ જ પડેલું છે. તો અન્યને શું આપશો? જે બેલેન્સમાં છે એ જ આપી બેસીશું. પછી પસ્તાવા સાથે કહીએ છીએ “માફ કરજો હું તેમને દુઃખી કરવા નહોતો ઇચ્છતો.” માટે આ બધા કરતાં વ્યક્તિ પહેલાં પોતે માનસિક સ્વસ્થ હશે તો પોતાના માટે કે અન્ય માટે યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકશે. વ્યક્તિ પહેલાં પોતે શારીરિક રીતે સ્વસ્થ હશે તો પોતાના માટે કે અન્ય માટે શારીરિક મહેનત કરી શકશે. તો પછી હવે આજથી શારીરિક સ્વસ્થ થવા પોતાના શરીર માટે જે જે આહાર જરૂરી છે તે ખાવાપીવા પડશે. વ્યક્તિએ પહેલાં પોતાના ખુદના માટે જીવવું જોઈએ અને એ દિશામાં વિચારવું જોઈએ કે, મને શું ગમે છે? મારે શું કરવું યોગ્ય છે. અહીં થોડી મૂંઝવણ પણ દૂર કરતા ચાલીએ.

અહીં લેખક સ્વાર્થી થઈ જીવવા નથી જણાવતા, કેમ કે સ્વાર્થીપણું એટલે પોતાની ખુશી માટે અન્યને નુકસાન પહોંચાડવું તે સ્વાર્થી છે. માટે અહીં પહેલાં પોતાના વિશે વિચારવું, ખુદને ગમે એવું કરવું એ સ્વાર્થીવૃત્તિ નથી. સરળ રીતે

કહીએ તો “This is not a selfishness, This is a self-respect” મતલબ, આ સ્વાર્થ નથી, સ્વ-માન છે. તમે ખુશ છો તો અન્યને ખુશી આપી શકશો. તમારા ચહેરા પર સ્મિત છે, તો તમે અન્યના ચહેરા પર સ્મિત આપી શકશો. અને જ્યારે તમે પ્રેમની શરૂઆત તમારાથી, ‘સ્વ’થી કરો છો ત્યારે અત્યાર સુધીની અધકચરી – અપરિપક્વ રીતે શિખાયેલી પ્રેમની વ્યાખ્યાઓ પણ બદલાતી જાય છે. અત્યાર સુધી બહાર મૃગજળ જેવા પ્રેમની શોધ કરતા વ્યક્તિને સમજ આવે છે કે પ્રેમ બહાર નહીં અંદર જરૂરી છે. પ્રેમ તો પોતનાથી પણ થાય, માતાપિતા કે ભાઈબહેનો સાથે પણ થાય, અને જરૂરી નથી કે કોઈ વ્યક્તિ મળે તો જ પ્રેમ કહેવાય, પ્રેમ તો પુસ્તકો સાથે પણ થાય, જીવનમાં નિશ્ચિત લક્ષ્ય સાથે પણ પ્રેમ થાય, આપણા અંદર રહેલી આંતરિક શક્તિઓ, સ્કિલ / કળા (જેવી કે, પેઇન્ટિંગ, ડાન્સિંગ, સિન્ગિંગ) સાથે પણ પ્રેમ તો થાય જ. ચાલો, આજ દિન સુધી આપણે પ્રેમની જે સમજ મેળવી એમાં થોડો સુધારો કરીએ. આજથી હું મારા પોતાના માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને શારીરિક સ્વાસ્થ્યને પ્રથમ પ્રાથમિકતા આપીશ. હું ખુશ રહીશ, મારા ચહેરા પર સ્મિત રહેશે. કેમ કે હું મને ચાહું છું.

માટે જ લેખક કહે છે, ચાલ, પહેલાં ખુદને પ્રેમ કરી લઈએ...

फणीश्वरनाथ रेणु के उपन्यासों में लोक संस्कृति

प्रो. सुमित्राबेन के. पटेल

लोककथा जीवन के अनेक पक्षों के बीच संस्कृतिक जीवन का वर्णन करते समय लेखक ने अपने हृदय की सारी ममता उड़ेल दी है। उसका एक कारण है लेखक का लोकजीवन का आत्मीयतापूर्ण ज्ञान। लेखक वहाँ की मिट्टी से प्यार करता है। ग्रामीण जनों के नीरस जीवन को सरस बनाने में लोकगीतों, लोकनृत्यों के रूप में वहाँ के संस्कृतिक जीवन का विशद वर्णन किया है। भिन्न जतियों के परस्पर/वैमनस्य अंधविश्वास, रूढ़ियों, गरीबी, झगड़ों ने यदि वहाँ के जीवन का धूल और कीचड़ भरा बना दिया है तो वहाँ के नैसर्गिक भोलेपन, सांस्कृतिक, लोकगीत और लोकनृत्य उसे चन्दन की सुगंधित प्रदान करते हैं।

रेणु के उपन्यासों में लोकगीत प्रचुर मात्रा में प्रयुक्त हुए हैं। 'मैला आंचल' में अवतरित लोकगीतों के सम्बन्ध में डॉ. शांतिस्वरूप गुप्त लिखते हैं, "लोकगीत उनका मनोरंजन तो करते ही हैं दैनिक समस्याओं के विषय में सीधे-सादे देहातियों की भावनाओं को व्यक्त करते हैं।"

'परती-परिकथा' उपन्यास में अवतरित लोकगीतों के सम्बन्ध में डॉ. कृष्णानन्दन पीयूष लिखते हैं, "परती-परिकथा" का आधार लोकगीत की मर्मभूमि है। फलतः इसमें पूर्णिया जिले में गए जाने वाले गीतों का सुन्दर संकलन हुआ है।"

लोकगीत

लोकगीत प्रत्येक समाज में पाए जाते हैं। विशेष रूप से यह ग्रामीण अंचल समाज के संस्कृतिक तत्व हैं। परंपरा के रूप में गाए जाने वाले गीत जिनके रचयिताओं का कोई उल्लेख नहीं है कभी कभी उनके गायकों के व्यक्तित्व के साथ धुलमिलकर एकमेक हो जाते हैं। रेणु ने इन लोकगीतों को खेत खलिहानों से उड़ाकर अपने उपन्यासों के अमर पृष्ठों के साथ जोड़ दिया है। लोकगीतों का सम्बन्ध प्रायः किसी घटना या विशिष्ट अवसर से संपृक्त होता है। विभिन्न अवसरों पर विभिन्न प्रकार के गीत गाए जाते हैं जैसे शादी, ब्याह द्रारा पुजा के समय, फेरे लगते समय, सिंदूर लगाते समय, विदाई आदि के समय लोकगीत गाए जाते हैं। विभिन्न त्योहार का वातावरण गीतमय हो उठता है। 'मैला आंचल' उपन्यास में होली का रंग सबसे अधिक गाढा है। होली की मस्ती का वर्णन करते हुए फगुवा, भड़ौआ और जोगीड़ा के गीत रेणु के उपन्यास में आए हैं। होली के अवसर पर होली गाने के अलावा जोगीड़ा के गीत रेणु के उपन्यास में आए हैं। होली के अवसर पर होली गाने के अलावा जोगीड़ा गाने का भी गाँवों, घरों और कस्बों में प्रचलन रहा है। जोगीड़ा गायन की

बंधी हुई लय होती है और बंधी हुई लय पर विधान किए जाते हैं। जोगीड़ा के अधिकांश पद हास्य, व्यंग्य और अश्लीलता से सम्बद्ध होते हैं। जैसे –

“असे बहियाँ पकड़ि झकझोर श्याम रे / फूटल रेसम जोड़ी चूड़ी
मसकि गई चोली भिगावल साड़ी / आँचल उडि जाए हो
एसी होरी मचाओ श्याम रे।”

ग्रामीण जन भावो की अभिव्यक्ति सामान्य तौर पर करते हुए हिचकते हैं उन भावो की अभिव्यक्ति लोकगीतो के माध्यम से विभिन्न पर्वो एवं उत्सवो पर बड़े आह्लाद के साथ करते हैं। होली के भड़ौवा जो आम जीवन में आज भी प्रचलित है उसके दारा रेणु ने व्यवस्था के प्रति कटाक्ष किया है। जहा ब्राह्मण भंगिन, चमारिन को कुटे पर पानी नहीं भरने देता किन्तु उसके साथ रात बिताना बुरा नहीं मानता-

“अरे हो बुडबक चमना चुम्मा लेवे मै जात नहीं जाए रे।”

होली के गीतों में आए तत्कालीन युगबोध की अभिव्यक्ति निम्न लोकगीत द्वारा अभिव्यक्ति हुई है।

“होली है कोई बुरा न माने होली है / बरसो गड़ढे जब जाते हैं भर
बेग हजारों उनमें करते है टर् / वैसे ही राजा आज कांग्रेस का
लीडर बने हैं सभी कल के गीदड़। जोगी जी / सर-र-र।
जोगीजी ताल न टूटे / जोगीजी तक धिनाधिन।
चर्खा कातो, खदड़ पहनो, रहे हाथ में झोली, दिन दहाड़े करो
डकैती, बोल सुराजी बोलो जोगी जी सर-र-र-।”

गाँव की फुलिया अपने पति खलासी के साथ शहर जाने से साफ मना कर देती है। खलासी जब रूठ कर जाने लगे तो फागुन की मस्ती में डूबी फुलिया गाँव के रामजूदास के आँगन में अपनी मस्तीभरी धमकी देती है –

“नैनामिलनी करी ले रे सैया नयना मिलनी करी ले।

अब की बेर हम नैहर रहवों जो दिल चाहे सो करी ले।”

‘मैला आँचल’ में मेरीगंज में वर्षा न होने पर इन्द्र को रिझाने के लिए महिलाएँ जाट जाटन खेल खेलती और गति हैं –

“सुनरी हमर जटिनियाँ हो बाबूजी / पातरी बाँस के छोकिनियाँ हो बाबूजी
चाँदनी रात के इजोरिया हो बाबूजी / नन्ही-नन्ही दंतवा पातल ठोखा
छटके जैसन बिजलियाँ।”

‘मैला आँचल’ उपन्यास में ऐसे कई गीत हैं जो विशेष अवसरों और विशेष क्रिया कलापों से जुड़े हुए हैं जो अपने भीतर से अतिरिक्त अर्थ व्यक्त कर कथानक के विन्यास में योगदान देते हैं। गाड़ीवाले का दल यह गीत गाता हुआ जा रहा है-

“चलती जवानी मोरा अंग-अंग फड़के से / कब होइ है गवना हमारा हो भउजिया ।”

ननदिया के दिल की हूक गाड़ीवान के गले की कूक बनकर निकलती है और यह कूक सीधे कमली के दर्द की कथा बन जाती है। जन्म-मरण आदि के अवसरों पर भी गीत गाये जाते हैं। नीलोत्पल के जन्मोत्सव में सोहर गाया गया है और गाँधीवध के बाद गाए गए समदाउन को सुनकर गाँव वालों के दिल कलप उठे हैं लेखक ने पत्रों के जीवन के अनुकूल गीतों को प्रयुक्त करके उपन्यास के प्रसंग को अधिक प्रभावशाली बनाया है। डॉक्टर प्रशांत और कमली के प्रेमोन्मत्त प्रसंग में विद्यापति की पंक्तियों को उद्धृत किया है।

‘मैला आँचल’ में राजनीतिक गतिविधियों का महत्वपूर्ण स्थान है। इसलिए वहाँ भी प्रसंगानुकूल गीत गाए हैं।

“उठ मेहनत कश अब होश में आ ।”

रेणुजी लिखते हैं की औरतें रोते समय भी पद जोड़कर गा गाकर रोती है? पधमय रुदन। अभी उसी दिन एक औरत रो रही थी सुरपति ने नोट कर लिया है “बाबा हो बाबा सेमारी के फूल फुलल देखि घर भड़क भरम गमकु बेटिया बतिडल नदी में भंसउल।”

रेणुजी ने अपने प्रदेश के प्रसिद्ध प्राचीन कवि विद्यापति के बहुप्रचलित लोकगीतों की प्रशस्ति भी की है और उनका उद्गम स्रोत भी बताया है। डॉक्टर सोचता है विद्यापति की चर्चा होते ही कविवर दिनकर का एक प्रश्न बरबस सामने आकार खड़ा हो जाता है। विद्यापति कवि का गाना कहाँ से। बहुत दिनों बाद मन में उलझे हुए उस प्रश्न का जवाब दिया भर बेगारी खटने वाले अनपढ़ गँवार अर्धनंगों ने कहा। “विद्यापति के गण हमारी झोंपड़ियों में जिंदकी के मधु रस बरसा रहे है।” इस तरह लेखक के प्रमुख पात्र भी लोकगीतों के विशेष प्रेमी हैं। “यह डॉक्टर तो ग्राम्यगीतों को सुनकर केस हिस्ट्री लिखना भी भूल जाता है।”

अनेक स्थलों पर मैथिली के इन लोकगीतों में भाव सौन्दर्य दिखाई देता है। मध्यरात्रि के बीच संतुष्ट पिया गहरी नींद में सो गया है। सिरहाने बैठी प्रिया पंखा झल रही है। तभी कोयल कूक उठती है। प्रिया को भय होता है कि कहीं चैन से सो रहे प्रियतम की नींद न टूट जाय। नींद के साथ सपना न बिखर जाए।

“सब दिन बोले कोयला भोर बिसरवा वा-वा

बैरिन कोयलिया आजु बोलय आधी रितया हो रामा आं-आं

सतूल प्रिया को जगावे हो राम आं-आं ।”

प्रेयसी चाहती है कि उसे प्यार किया जाए। लेकिन इसके साथ ही वह यह भी अवश्य चाहती है कि उसके प्रति प्रिय का प्रेम स्थायी हो। प्रेम में क्षणिक सुख के प्रति उसका आकर्षण नहीं है। प्राणों में धुले हुए रंगों के मोह में वह स्थायी रूप से अपनों में सजो लेना चाहती है-

“छोटी मोटी पुखरी चरकुलिया पिंड रे / पोरेशनी फुटे लाल लाल

पाचसे तेरी फूल देखी फुलय लाबेलब / पाचसे तेरी आधा दिन लगति ।”

प्रेयसी के प्रिय का रूप स्वर्णवर्णी है। सोने कि मुंदाड़ि को देखकर उसे अपने प्रिय कि स्मृति हो आती है-

“सोनारे रूप रुपे रो रूप / सोनों रो रूप लेका गाते जा मेलाय”

संथाल युवतियो दारा गाए गए ये प्रणय गीत उनके भावो को मुखरित करने मे सक्षम है।

प्रिया का प्रिय परदेश जाने वाला है। अब आषाढ़ चढ़ आया है। यदि गाव की कमला नदी मे बाढ़ आ जाए तो प्रिय का जाना रूप सकता है।

“अरे मास आषाढ़ है। गरजे घन / बिजुरी ई चमके सखि हे ए ए।

मोहे तजी कृता जाए परदेसा आ-आ। / है रे है रे।”

और जिन प्रियाओ के प्रिय इस मौसम मे परदेस से लौट आए है उनकी कंठो की रागिनी झूलनी के माध्यम से घर-घर मे गूंज रही है-

“मास आषाढ़ चढ़त बरसती / घर-घर सखी सब झूलनी लगाती

झूली जावे / झूली गावति मंगल बानी

सावन सखि अलि हे मस्त जवानी / देखो देखो।”

रेणु के आंचलिक उपन्यासों मे लोकनृत्य की समृद्ध परम्परा के दर्शन होते है। ग्रामो मे मनोरंजन दारा हृदय की प्रसन्नता प्रदर्शन करने का माध्यम लोकनृत्य है।

“मैला आंचल” मे बिहार जिला के मेरीगंज गाँव में होने वाले विविध नृत्यों का बड़ा जीवन्त रूप अंकित हुआ है। वहा जालिमसिंह नाच, विदापत नाच, ठेकर कम्पनी नाच, विदेशिया नाच आदि लोकनृत्य प्रचलित है। नाच में मृदंग, करताल, झाल सभी बजते है। यह अटपटी पोषाक पहनकर बड़ी विचित्र आकृतिया बताने है-

“धिनगि धिन्न तिरगानि तिन्ना / धिनक धिनता तिरकत ग-द-धा।

आहे चलहु सखि सुख धाम चल हू। / आहे कन्हैया जहा सखि है

रास रचाओल है। चल हु हे चल हू। / धिन्न तिन्न ना त्रिधिन्ना।

आहे सिर बिर नाबन कुंज गलिन में / कान्हु चरवात धेनु

आहे अब ग्रिहे रहलोनि / जाए चलहु हे चलहु।”

खम्हार खुलने के अवसर पर विदापत नाच का आयोजन विश्वनाथ प्रसाद ने किया है। यह नाच बिकटै (कॉमिक) होता है। बिकटै कि रचना पात्र निर्मित होती है। सरस्वती मटा की वंदना करने के बाद नटवा अपनी कुशलता प्रकट करता है। इसी प्रसंग का डॉक्टर प्रशांत ने आंचलिक बोली के माधुर्य को अनुभव किया था। विदापत नाच के अतिरिक्त सावित्री नाच के गीत भी ग्रामीण अंचल में लहरा उठते है – आहे सखि फुलवारी देखे है।

आंचलिक जीवन जिंदगी से भरपूर है। खुला आकाश, हरियाली से भरे खेत गाँव के

व्यक्तियों को आनंद से भर देते हैं। यहीं से हृदय के उल्लास और लोकनृत्य, लोकगीतों की गाथा शुरू होती है। निराला ने लोकगीतों को काव्यात्मक शैली में परिभाषित करते हुए कहा था कि गाँव की मिट्टी को छूकर जो हवा नदी, ताल, तलैया, घाटी, वन और फूलों से गुजरती है वहीं से लोकगीत फूटते हैं और पैरों में नूपुर बजने लगते हैं।” गाँव ही हमारी कला और संस्कृति के सच्चे दावेदार हैं।

लोकमानस में प्रचलित कथाएँ लोककथाएँ होती हैं। इसका आधार लोककण्ठ होता है और उसी के सहारे पीढ़ी दर पीढ़ी परम्परा के रूप में स्थापित होता रहता है। यह भारतीय ग्रामीण संस्कृति का महत्वपूर्ण अंग है। ‘मैला आँचल’ में रेणुजी ने अंचल के संस्कृतिक जीवन को अभिव्यक्त करने के लिए अनेक लोक उपदानों का प्रयोग किया है। फनिशवरनाथ रेणु के ‘मैला आँचल’ उपन्यास में प्रयुक्त हुई लोककथाएँ हमारा ध्यान आकर्षित करती हैं। मेरीगंज गाँव में अनेक लोककथाएँ प्रचलित हैं।

‘मैला आंचल’ और ‘परती-परिकथा’ से गंध निकले ना निकले किन्तु लोककथाएँ अवश्य निकल रही हैं।”

सारंग सदाब्रिज और बिज्जेभान की कथाएँ यहाँ विशेष महत्ता रखती हैं। ये कथाएँ शताब्दियों से स्थानीय जीवन की मोजमस्ती को मुखरित करती आ रही हैं। इन कथाओं को गा गाकर प्रस्तुत किया जाता है इसके साथ उपन्यास में और भी कई कथाओं का प्रयोग किया गया है जिनसे वहाँ के जीवन की मान्यताओं और विश्वासों पर प्रकाश पड़ता है। जैसे मेरीगंज की कथा, मार्टिन मेरी की कथा, लेरिका की कथा, कमला मैया की कथा आदि।

बूढ़ी भैरो की माँ बड़ी चाव से मेरी की सुंदरता की कथा कहती है। सारंग सदाब्रिज की कथा खलासी जी अपने गले से पूरे लोच के साथ सुनते हैं।

“नहीं तोरा आहं प्यारी तेग तरबारिया से / कौनहि चीजवा से मारलू बटोहिया के धरती लोटा बेला बे पीर जी ई-ई-ई।”

इसी प्रकार बन्ध्या धरती की कथा, चिरई चुनमुन की कथा, पंडुकी की कथा, कोसका महारानी की कथा, गुणमती जोगमनी की कथा, दुलारीदाय की कथा इन कथाओं का ‘परती-परिकथा’ उपन्यास में विस्तृत विवरण है।

सुन्नरि नैका और दंता राकस की कथा जिसे रघु रामायनी ने प्रभावोत्पादक रूप में सुनाई है। इसको सुनाते सुनाते रघु रामायनी की आँखों में आँसू झरने लगते हैं।

भोर में नाचती आई सुन्नरि नैका। देखा एक कुण्ड पानी से लबालब भरा है। कुण्ड के पानी में पुरनिमा का चांद सोने चाँदी को एक साथ घोलने के लिए रुक गया थोड़ी देर उस ताक की फुनगी के पास। नाची सुंदरी नैका छम्म छम्म आं। रात भर के थके राकसों को मानो महूए के रस में मधु घोलकर पिला दिया गया।

“झूम उठे छम्मा छम्मा / करिके सोलहो सिंगार

गले मोतियन के हार / केथिया धती लोटाय

चुन्नी पन्ना बिखराव छम्मा छम्मा नाचे सुंदरी नैका ।”

सुन्नरी नैका का प्रसंग है जिसमें सहस्र राक्षसों के आगमन से पृथ्वी और आकाश की स्थिति का ध्वन्यात्मक बिम्ब प्रस्तुत होता है ।

“धरती डोल गई भाइयों घर घर पर पर पार / धड़िग धड़िग गिंडपन गाग

कहाँ कुकका / जी – धड़-धड़ धड़के धरती माय

धड़क धड़ा धड़ हाय रे बाप / थर थर काँपे चान ।”

सारंगा सदाब्रिज कथा के प्रसंग में सदाब्रिज पर आसक्त स्त्री का कथन है । वह कहती है –

“सासु मोरा भरेहो मरे मोरा बहिनी से मरे ननद जेठ मोर जी ।

मरे हमार सब कुछ पलि विश्वासे फसी गईली परेम की ढोर जी ।

इतना कहकर वह सदा ब्रिज के” पास आई और प्रेम की बातें करने लगी ।

आज की रतिया हो प्यारे यही बिताओं जी ।”

गाँव के लोग बड़े शौक से सुरंगा सदाब्रिज की कथा का रसपान करते हैं । इस प्रकार ‘मैला आँचल’ और ‘परती-परिकथा’ उपन्यासों में लोककथाओं की अभिव्यक्ति हुई है । यह लोक जीवन की संस्कृति का प्रमुख अंग है ।

संदर्भ

1. डॉ. शान्तिस्वरूप गुप्त, हिन्दी उपन्यास महाकाव्य के स्वर
2. डॉ. कृष्णानन्द पियूष, चिन्तन अनुचिन्तन
3. कणीश्वरनाथ रेणु, मैला आँचल
4. कणीश्वरनाथ रेणु, परती-परिकथा

हिन्दी साहित्य के इतिहास में पृथ्वीराज चौहान की वीरता का चित्रण

प्रो. मीनाबा जाड़ेजा

पृथ्वीराज चौहान हिन्दी साहित्य के इतिहास में एक बहोत ही अविस्मरणीय नाम है। महानतम क्षत्रिय सम्राट पृथ्वीराज चौहान की वीरता का चित्रण हिन्दी के प्रतिष्ठित कवि श्री चंदबरदाई ने 'पृथ्वीराज रासो' महाकाव्य में चित्रित किया है। चंदबरदाई हिन्दी के प्रथम महा कवि माने जाते हैं, और इनका पृथ्वीराज रासो हिन्दी का प्रथम महाकाव्य है। पृथ्वीराज रासो ढाई हजार पृष्ठों का बहुत बड़ा ग्रंथ है, जिसमें ६९ सर्ग या अध्याय हैं। पृथ्वीराज रासो ग्रंथ के चार संस्करण प्रसिद्ध हैं। सबसे बड़ा संस्करण वह है, जिसका प्रकाशन नागरी प्रचारिणी सभा काशी में हुआ है, तथा जिसकी हस्तलिखित प्रतियाँ उदयपुर के संग्रहालय में सुरक्षित हैं। सभा ने १५८५ ई. में लिखित प्रति के आधार पर रासो का संपादन कराया था। द्वितीय रूप में उपलब्ध पृथ्वीराज रासो ६००० छंदों का काव्य माना जाता है। बीकानेर में इसकी प्रतियाँ सुरक्षित हैं। जो सत्रहवीं शताब्दी में लिखी गई है। लघु संस्करण ३५०० छंदों का है। का केवल १९ समय है। इस संस्करण की हस्तलिखित प्रतियाँ बीकानेर में सुरक्षित हैं। चौथा संस्करण सबसे छोटा है, जिसमें केवल १३०० छंद हैं अतः इस ग्रंथ को 'महाभारत' महाकाव्य की तरह एक विशाल महाकाव्य माना जा सकता है। इस काव्य में दो रस प्रमुख हैं। वीररस और श्रृंगार रस ये दोनों रस पृथ्वीराज चौहान के चरित्र को उजागर करते हैं, वह जितना श्रृंगार प्रेमी है, उतना ही वीर पुरुष भी है। संयोगिता को प्रेम करता है और इनको अपनी अर्धांगिनी बनाने के लिए युद्ध करना पड़ता है, जिसमें वह सफल होता है, पर उसे मालूम ही था कि आसानी से संयोगिता को प्राप्त करना मुश्किल है। इसीलिए संयोगिता को वह सबके बीच में से उठाकर ले जाता है, और संयोगिता से गंधर्व विवाह कर लेता है। वीर पुरुष पृथ्वीराज चौहान का जन्म ११४९ में हुआ था। वे अजमेर के चौहान राजा सोमेश्वर के पुत्र और अर्णोराज के पौत्र थे।

भारत के इतिहास में यह वह समय था जब की मुसलमानों के हमले उत्तर पश्चिम की ओर से लगातार होते रहते थे। इनके धक्के अधिकतर भारत के पश्चिम प्रांत के निवासीयों को सहने पड़ते थे। जहां हिंदुओं के बड़े-बड़े राजा प्रतिष्ठित थे। गुप्त साम्राज्य के ध्वस्त होने पर हर्षवर्धन के बाद भारत का पश्चिमी भाग ही भारतीय सभ्यता और बल वैभव का केंद्र था। कन्नौज, दिल्ली, अजमेर, अलहाबाद आदि बड़ी-बड़ी राजधानीयों उधर ही प्रतिष्ठित थीं। वे केवल अपने प्रभाव की वृद्धि के लिए परस्पर लड़ा करते थे। लड़ाई कभी-कभी तो शौर्य प्रदर्शन के लिए यून ही किया करते थे। बीच-बीच में मुसलमानों के भी हमले होते रहते थे।

उन्होंने मुगल शासक मोहम्मद घोरी के प्रारंभिक आक्रमण को रोका, कई हिन्दी लेखकों का मानना है कि दोनों के बीच नौ लड़ाईयाँ हुई, बार-बार सम्राट पृथ्वीराज ने युद्ध में मोहम्मद घोरी को हरा दिया और माफ किया, अगर वीर पृथ्वीराज चाहता तो मोहम्मद घोरी को मौत के घाट उतार देता, लेकिन “क्षमा वीरस्य भूषणम्” यानि की क्षमा वीर पुरुषो का आभूषण है। मोहम्मद घोरी को जाने दिया। मोहम्मद घोरी के हृदय में आग की ज्वाला भड़क रही थी। वह देश भक्त राजा पृथ्वीराज से मौका पाकर अपना आक्रमण करता है। और उसे बंदी बना लेता है। एवं पृथ्वीराज पर अत्याचार गुजारता है। अंत में राजा पृथ्वीराज को मौत के घाट उतार देता है। इतिहास के पन्नों पर देशभक्त पृथ्वीराज चौहान की वीरता का चित्रण हिन्दी के महान कवि चंदबरदाईजी ने चित्रित किया है। हिन्दी के कई विद्वान डॉ. नागेन्द्र आचार्य रामचन्द्र शुक्ल, आदि लेखको ने भी सम्राट पृथ्वीराज चौहान की धीरता का उल्लेख अपना साहित्य हिन्दी साहित्य का इतिहास में किया हुआ है।

कवि चंदबरदाई ने ‘पृथ्वीराज रासो’ ग्रंथ में सम्राट पृथ्वीराज की वीरता और पराक्रम का अद्भुत चित्रण किया है, जैसे –

“बज्जिय घोर निर्राति रण चौहान चहूँ दिसि ।

सकल सूर सामन्तसमर बल जंत्र मंत्र तिसि ।

उदित राज प्रथिराज बाग लग्ग मनहु वीर नट ।

कढत तेग मन बेग लगत मनहु बीजु झट्ट घट्ट”.

वीर पृथ्वीराज ने अपने भारत देश को बचाने के लिए मुस्लिम शासको से लडाई की और बलीदान दे दिया। राजा पृथ्वीराज के स्मारक अजमेर और दिल्ली में देखने को मिलते है। उनके जीवन पर कई फिल्में बनी है और सफल हुई है। वर्तमान समय में भी डाईरेक्टर यशराज द्वारा निर्मित ‘पृथ्वीराज’ हिन्दी भाषा में फिल्म बन रही है। तथा हिन्दी धारावाहिक ‘घरती का वीर योद्धा पृथ्वीराज चौहान’ टेलिविजन पर २००६ से २००९ तक दिखाई गई थी। जो बहुत प्रचलित थी।

अंतः ‘पृथ्वीराज रासो’ ग्रंथ को महाभारत ग्रंथ की तरह एक विशाल महाकाव्य माना जा सकता है, जो आज भी उसे याद किया जाता है, जो हमें राष्ट्रीय एकता का संदेश देता हैं। पृथ्वीराज चौहान का पात्र अमर इसलिए है कि, जिन्होंने राष्ट्र की रक्षा हेतु अपने प्राण त्याग दिए हैं, तो ऐसे राजपूत राजा पृथ्वीराज चौहान की वीरता को शत-शत वंदना एवं हिन्दी कवि चंदबरदाई को भी वंदन की सम्राट राजा पृथ्वीराज चौहान का पराक्रम, प्रताप, और शौर्यता का चित्रण करके आने वाली पीढ़ी को वाकेफ किया है।

Psychoanalytical Study Of 'Under The Shadow Of Kamakhya' by Indira Goswami

Dr. Rupal S. Patel

The conventional psychoanalytical study was dominated by Freud and forwarded by Lacan. Sigmund Freud and Jacques Lacan, the leading psychoanalysts, were of the opinion that women are unable to create good literature and when they create literature, it is inferior in comparison to that of their male counterparts because women lack the power of the 'phallus'. The absence of 'phallus' leads women to anxiety which is seen in the form of 'lack' in their literature. Lacan believed that the 'phallus' signifies the symbolic language. During the stage of acquisition of language, the girl child is unable to identify herself fully with the father and so is at the disadvantage in the process of acquiring language in comparison to the male child. K. K. Ruthven, in *Feminist Literary Studies : An Introduction* quotes Lacan:

If femininity is a construct effected in language and language exists only in the paternal symbolic, women end up losers no matter what subject position they adopt for they can only be either pseudo males or end up being marginalized females (Ruthven : 1984, 98).

But the gynocritics go one step ahead and do not accept women's writing as inferior at all. They don't believe themselves marginalized. They challenge the associations made and the analogies drawn by the conventional psychoanalysts. They refuse to accept 'the penis as the pen' as said Freud. According to the gynocritics, writing is an activity that takes place in the mind and compares it with the process of conventional psychoanalysis by saying that mother – daughter relationship is an excellent point from which they acquire immense energy and power and so there is no 'lack' in experience. They believe that women in general and women writers in particular share

an intense relationship which is determined by the psychodynamics of female bonding.

Through the research of the members of the Stone Centre at USA of the Wellesley Centre for women, a new psychology of women emerged in the 1970s and 1980s. Jean Baker Miller in *Towards a New Psychology of Women* (1976) reflects the difference in the starting point for women's development. According to her "Women stay with, build on, and develop in a context of attachment and affiliation with other" (Miller : 1976, 83). Women, seeing themselves in relation to others, merge and organize their selves in the service of home, husband and children, resting their sense of identity and value on it. Thus, women find themselves psychologically confined to various roles of wife, mother and daughter. If mothering, sacrifice, tolerance and care are the most excellent virtues, it is shocking that men devalue them in favour of power and success. It is the patriarchal system which has denied men the opportunity to nurture and care.

This new psychology emphasizes on women's rather than men's experiences and derives its interpretative categories from women's own descriptions of their experience. The research has been described as women – centred. They have recognized women's inner strength and the value of women's basic psychological structure. Women centered psychologists have found care – giving and allied values like empathy, affiliation, nurturing and a collective vision of social life to be central to the female experience. This new psychology challenges the traditional male idea of self – in – relationship.

The part assigned to women has been devalued and treated unimportant. This devaluation generates within women a sense of inferiority and dejection. Without an equal opportunity and right to develop them, they find this situation oppressive, creating a feeling of discontent. This arouses conflict which leads them towards difficulty in adjustment and adaptation. Being a suppressed, powerless and

dependent group, they do not verbalize their conflict or show it in any manner. They are accused of making unjust, invalid, exaggerated demands and are hardly heard because the dominant group (men) found them trivial.

Carol Gilligan, in *In A Different Voice : Psychological Theory and Women's Development* (1982) notes that men and women have different approaches to morality. The male morality has a 'justice orientation' while the female morality has a 'responsibility orientation'. She shows that women's sense of self and of morality revolves round issues of responsibility for care of and inclusion of other people. She believes that psychology has persistently and systematically misunderstood women.

Even Nancy Chodorow in *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender* (1978) notes that contemporary child rearing methods produce a need for connectedness in girls and separation in boys. The boys' initial identification with the mother is replaced with the identification with the socially accepted male role. This is the reason that boys become more detached while girls become emotionally dependent and exploitable. The girls' identification with their mother leads to the need of 'mother'. Finally, she focuses on the reproduction of mothering giving way to the subordination of women.

In *Healing Connection : How Women Form Relationships in Therapy and Life* (1997) Miller and Stiver raise a question why some women have difficulties entering into growth – fostering relationships and how they can grow into them. They state psychological problems faced by women to form and sustain intimate relationships through cries, frailties and various other difficulties. They stress that a healthy relationship is one which leads to mutual growth and list five things important for mutually empowering relationship which are zest, action, knowledge, worth and desire for more connection. They argue that, women, in longing for intimate connection, sabotage their

true nature by concealing or suppressing those feelings which are expressions disliked by male.

In order to understand female psyche, their caring nature and female bonding are important to study. Caring nature is considered a woman's basic trait and is often extolled as a virtue. But it is devalued as an irrational or unrational urge by patriarchy. Any failure on the part of either the care given or the cared – for, blocks the relationship and healthy communication. Care, empathy and nurturing have come to acknowledge as feminine virtues. Though these virtues are essential for the enhancement of humanity, society places little value and few rewards on these.

Female bonding, an important expression of nurturing and care giving, helps in female identity formation. It challenges the male – centered approach and interpretation of female psychological development and offers new paradigms to contextualize female friendship. It becomes an act of self – affirmation for many to recognize and appreciate the mother. The notion of sisterhood or female friendship is accepted in India due to the rigid male – female compartmentalization as it is a growth – fostering relationship. Women often had the 'inner room' to themselves, which is used to be their exclusive domain. Sudhir Kakar in his thought provoking book *The Inner World* (1981) says:

The special maternal affection that is reserved for daughters, contrary to expectations derived from social and cultural prescription, is partly to be explained by the fact that a mother's unconscious identification with her daughter is normally stronger than with her son (Kakar: 1981, 284).

Together women can resist the patriarchal power structure. Healthy relationship fosters the psychological development and mutual growth but unhealthy ones diminish or destroy the relationship. It also leads to trouble when it is one – sided. The absence of reciprocity of care thus generates feelings of worthlessness, lack of

zest, isolation, depression and inertness, further leading to neglect, lack of communication, alienation, conflict and identity crisis.

Self – assertion is a positive quality, but when it is practiced at the cost of negation of care and other positive feminine values, it creates ultimate discontent. Care and nurturing are natural to the female psyche. If allowed to blossom, they may lead women to self – actualization. But feminist psychologists regret that the values of care, empathy, tolerance and nurturing should ultimately become a source of suffering. When women care for others out of a fearful need to please others, they lose their sense of self. According to Carol Gilligan, this is the first stage of female development.

In the context of contemporary Indian writing in English, Indira Goswami is one of the most confident voices who explore individual and universal predicaments through the female psyche. She has revealed the subconscious and unconscious psyche of her female characters. As compared to other Indian women novelists of the twentieth century, she is much more vociferous in voicing her fears and concerns regarding the future of women in uncongenial surroundings.

She has focused on the marginalization of women in Indian society and has marvelous understanding of the psyche of women and therefore her novels are dominated by female protagonists who struggle hard in their lives, break patriarchal order, protest against male dominance and at last come out in flying colours in their quest of self identity. She specially explores the world of urban women with all their overwhelming problems and challenges.

Her female protagonists are sensitive and self – conscious. They pass through a great turmoil and suffering. They are desirous to revolt against the stereotyped roles assigned to them by the society. They are in conflict with their inner selves because they deny their real feelings. Indira Goswami exposes their pain, agony, helplessness, exploitation and the most important is the problems of being a woman.

Indira Goswami's one of the important short stories 'Under the Shadow of Kamakhya' which represents human psyche, particularly women's psyche. In this short story, Padmapriya is a leading woman character who is suffering from leucoderma, white leprosy. Because of white spots on her body, the patriarchal culture treats her in a very strange and humiliating way. Patriarchy does not bother the feelings of Padmapriya. She is only a lifeless entity in the androcentric society, without motion and zest for life and treats her as useless and aimless object. All her hopes of life are disappeared. Instead of giving encouragement, the patriarchal culture humiliates her.

In this critical situation, her mother, Yashobai, is the only source of inspiration and happiness for her. Her mother gives her warmth and courage to fight against the whole patriarchal set up bravely. Yashobai is the only source of inspiration for her to make life meaningful. She inspires her and makes her bold to face all the hardships and hindrances of life which is created by the society. When patriarchal culture, instead of providing sympathy and courage to face the disease tries to make her demoralized. So, through the example of Padmapriya, Indira Goswami attacks on the authority of the patriarchal culture and highlights the mother – daughter relationship.

Mother – daughter relationship, an important issue to understand the psyche of women, plays a significant role in "Under the Shadow of Kamakhya". Mother is regarded as a sheltering tree that showers love, sympathy and warmth to the child. The love and sympathy of a mother makes her daughter strong and capable to face all the problems of the world. Padmapriya's mother stands as a protecting rock (covering part) for Padmapriya against the patriarchal set up and so, she, with the help of her mother, begins to comprehend the harsh realities of the male dominated world. To emphasize this, Indira Goswami writes:

I mean, has he seen your ... hand ... your heaving bosom ... your ... Men are like wolves. Once they taste flesh, they turn into

man eaters. Anyone who has spent even one night with you ... Haven't you heard how the man eaters swallow even the blood soaked clothes of their victims. Human flesh is intoxicating. And the craze for human flesh is even more powerful in humans that it is among animals (Goswami : 2001, 47-48).

Patriarchal culture mocks at a woman for her physical weakness. The white spots on her body are responsible for her pain and suffering. Because of white spots on her body, she is sent back by her husband and in – laws. She becomes a burden to the family. Padmapriya is harassed by patriarchy so much that sometimes she loses her mental stability. As the author narrates:

Once in the privacy of her room, she reached up and removed the small mirror that was hung on the wall. Then, she took off the blouse, which she was wearing. She stood there in her flimsy chemise. Slowly, almost in a daze, she stepped out of her chemise and knelt down on the floor. The chemise was folded carefully and placed on the bed. She shivered as the cool breeze, touched her bare akin. Then she twisted around with the mirror held out behind her, and strained to catch a glimpse of the small spot on her back. She found it impossible to see anything clearly. Her mother, she remembered, had stripped her down to the skin before she could see the spot. So this is the mark the Shastri's family calls leucoderma, white leprosy, "her mother screamed". This is the reason they sent you back in disgrace (Goswami : 2001, 41-42).

Here, the mirror is a symbol of patriarchy which shows the horrors of her life. According to the patriarchal culture, only a woman's beautiful and charming body is important, not her true self. Padmapriya has lost her beauty and charm because of white spots of leprosy and so patriarchal culture has thrown her away from their circle to live lonely and miserable life. So, instead of providing warmth and sympathy to Padmapriya, even her husband leaves her to live lonely life with pain and suffering.

But in this pathetic situation, her mother, Yashobai, becomes an inspirational source for her. She always encourages her and makes her aware of the reality of the patriarchal culture and insists her to come out of the gloomy life. Once she scolds Padmapriya in worry:

What have you been doing here the entire day? Why do you bury yourself in this dark room? Come out. Immediately (Goswami: 2001, 42).

She further consoles and sympathizes her:

What's the matter my child? Why are you crying so? Is it the spot on your back? Has it grown? Let me see, show me. If that is what it is, don't worry, my child. We will send you to the best doctors for treatment. You will be cured. Don't cry, don't (Goswami: 2001, 64).

The outburst of Yashobai before Bhuvaneshwar, her son - in - law, is not only the anger of Yashobai but of Indira Goswami herself for ill treatment of Patriarchy towards such women. She courageously told Bhuvaneshwar:

Do you think you can bring in one girl through the front door and throw the other one out through the back door? Do you think women are sheeps and goats that you can buy and sell as you please? Do you? (Goswami: 2001, 71-72).

This statement shows the mentality of the patriarchal society. If woman becomes useless, she is discarded from his life and brings another woman for his selfish purpose. But he does not think about that woman who is discarded from his life. Thus, Indira Goswami tries to give women their respectable place in the manmade culture. In fact, the voice of Yashobai is a voice of Indira Goswami herself. So the womanly experiences are very powerfully described in 'The Shadow of Kamakhya'. Here, 'the dark and lonely room' is a symbol of the life of Padmapriya which is given to her by patriarchy, and Padmpriya with the help of her mother, comes out of this "dark and lonely room".

The idea of sisterhood and female bonding are also important to understand the psyche of women which unite women to share

common experiences of life as a woman can only understand the feelings of other oppressed women. Woman is always bound with relationship as she has collective identity. The feeling of sisterhood gives women warmth, sympathy and strength to face the problems bravely.

Here, Indira Goswami introduces the issue of female bonding, the desire of one woman to help another less fortunate one through which women counter patriarchy and try to create a world of their own. It plays a significant role in identity formation as well as in sustaining women in the patriarchal set up. In a society where the male and female worlds are strictly compartmentalized, women find their space in the 'inner courtyard', where the feminine atmosphere is supreme. Away from the male domain and secure from the male gaze, women try to forge strong ties and get a feeling of belonging. Together, women can resist the patriarchal power structure. In Indian culture, where segregation of the sexes, a social order, based on class and caste hierarchy is normal, female bonding is natural. In India, female bonding is deeper because the dominant discourse, by and large, excludes male involvement in the domestic field.

The idea of sisterhood is projected between Padmpriya and her near and dear friend Lawanya. In fact, Lawanya has shared a very matured and an intimate relationship with Padmapriya. Like Padmapriya's mother, it is Lawanya who infused courage and determination in Padmapriya. She is the first individual after Padmapriya's mother who gives her courage to face the patriarchal culture bravely. To quote this, the author narrates:

Padmapriya sprang up from her bed and rushed to the door. She hastily opened the door and let in her friend. Her friendship with lawanya stretched back over many years. And now, when many of her girls hesitate, cringing to come near her, Lawanya remained unchanged. Lawanya entered the room and hugged her (Goswami: 2001,46).

Because of her intimate relationship with her mother and friend, Padmapriya becomes bold and courageous by nature. She faces “all eyes turned towards her” (67) bravely. To emphasize this, the author writes:

Padmapriya stood silently, her head bowed low. She did not reply. Instead, she walked forward with bold, confident steps. No one had seen such assurance in her during these past two years (Goswami: 2001, 67).

In order to divert her mind from the harshness of life, she, with the help of her friend and mother, grows white flowers. Here, planting the white flowers is a symbol of hope - hope for better life, hope for upliftment in life. As the white flowers grow, her hope to come out from this pathetic situation becomes more and more determined.

To conclude, Padmapriya’s relationship with her mother and friend gives her a lot of courage, so that, at the end of the story, she boldly says the truth about the child in her womb. She courageously declares that ‘The child’s father is Sambhudev’(76). Through this statement, she rejects the authority of her husband. Her courage to live in her own way is clearly reflected. She has grown up as a woman who lives according to her own wish. So, it is a story which reflects Padmapriya’s determination to come out from all the sorrows and miseries which are given by patriarchy and establishes her individuality and self identity.

The concept of the mother – daughter relationship is the central concern of recent feminist psychological studies. This relationship aids the development of the female personality. The girls, being of the same gender as the mother do not completely separate from their mothers. They sense their mother’s disappointments, painful experiences and the seething rage inside them . Moreover, the mothers also tend to experience their daughters as more like and continuous with themselves. Thus, the formation of identity blends with attachment felt for their mothers.

So, we notice that Mamoni Raisom Goswami's 'Under the Shadow of Kamakhya' is a result of the writer's sensitivity to be able to identify herself with other women, mother and friend. It is their strength, warmth and courage that she turns into a strong personality who does not bother about the opinions of patriarchy.

Works Cited

1. Ambedkar, Dr. Babasaheb. Writing and Speeches. Bombay : Education Dept. Govt. of Maharashtra, Vol. - 3, 1987.
2. Baker, Miller Jean. Towards a New Psychology of Women. Boston : Beacon Press, 1974.
3. Baruah, D. K. 'Mamoni Raisom Goswami: The Insistent Pattern'. Mamoni Raisom Goswami and Her Fictional World - The Search For the Sea. Comp. Kaikous Burjar Satarawala. New Delhi: BRPC Ltd., 2002.
4. Beauvoir, Simone de. The Second Sex. Trans. H. M. Parshley. New York : Vintage Books, 1974.
5. Chodorow, Nancy. The Reproduction on Mothering : Psychoanalysis and the Sociology of Gender. California : Uni. Of California Press, 1978.
6. Das, Prof. Sisir Kumar. 'A Great Narrative'. Mamoni Raisom Goswami and Her Fictional World—The Search for the Sea. Comp. Kaikous Burjar Satarawala. New Delhi: BRPC Ltd., 2002.
7. Deshpande, Shashi. "In First Person". Writing From the Margin and Other Essays. Ed. Shashi Deshpande. New Delhi : Penguin, 2003.
8. Gilligan, Carol. In a Different Voice : Psychological Theory and Women's Development. . USA : Norton, 1963. England : Harvard Uni. Press, 1982.
9. Goswami, Mamoni Raisom. 'The Offspring'. Selected Works of Indira Goswami. trans. Pradipta Borgohain. New Delhi: B.R. Publishing Corporation, 1988.

10. ... 'Ahiron : A Novel'. Selected Works of Indira Goswami. trans. Pradipta Bargohain. New Delhi: B.R. Publishing Corporation, 1998.
11. ... 'Under the Shadow of Kamakhya'. The Shadow of Kamakhya Stories. New Delhi: Rupa & Co., 2001.
12. ... 'A Complete Novel: The Moth -eaten Howdah of the Tusker'. Mamoni Raisom Goswami and Her Fictional world - The Search for the Sea. Comp, Kaikous Burjar Satarawala. New Delhi: BRPC Ltd., 2002.
13. Jandhyala, Kameswari. "At his Majesty's Pleasure", The Indian Express. Weekend Magazine, 25 November, 1989.
14. Jung, Anees. Unveiling India. New Delhi : Penguin Books India, 1987.
15. Kakar, Sudhir. The Inner World : A Psychological Study of Childhood and Society in India. New Delhi : OUP, 1981
16. ---. Marriage Relations : Exploring Indian Sexuality. New Delhi : Penguin India Ltd., 1996.
17. Kristeva, Julia. "Women's Time". The Kristeva Reader. Ed. Toril Moi. Blackwell: OUP, 1986.
18. Lerner, Gerda. "The Challenge of Women's History". The Majority Finds Its Past : Placing Women in History. New York : OUP, 1979.
19. Mill, J.S. "The Subjugation of Women". The Feminist Papers. Ed. Alice S. Ross. New York : Bantam, 1974.
20. Miller and Stiver. Healing Connection : How Women Form Relationships in Therapy and Life. 1997.
21. Rajagopalachari, C., ed. The Ramayana. Bombay : Bharatiya Vidya Bhavan, 1968.
22. Ruthven. K. K. "Gynocritics". Feminist Literary Studies : An Introduction. Cambridge. Cambridge Uni. Press, 1984.
23. Showalter, Elaine. "Towards A Feminist Poetics". Women Writing and Writing About Women. Ed. Mary Jacobus. London: OUP, 1981.

24. Sogani, Dr. Rajul. 'CAGED BIRDS : Widows in the Novels of
Indira Goswami'. Mamoni Raisom Goswami and Her Fictional
World - The Search For the Sea, Comp. Kaikous Burjar Satarawala.
New Delhi :BRPC Ltd., 2002.

Ashima's Journey In 'The Namesake' A Quest To Find Self

Prof. Gargi Gohel

Abstract

The Namesake as a story is mostly interpreted as the description of cross-cultures and identity struggle of the characters and representing - The Namesakes of the several names in the novel. The Namesake journeys through several experiences of the characters present therein bringing out the several namesakes in the course of action. Our focus is on the representation of the character of Ashima from a feminist point of view drawing examples from both the movie and the novel. Through our perspective we find the namesake of Ashima's character, who truly attains the limitless stature of her life.

Keywords: book adoption, movie feminism; character analysis, female character

The Namesake as novel always tends to find the namesake in the character of Gogol. But its thread also connects other characters in the novel that truly stand out as what the meaning of their name stands for. Talking of the namesakes of the names in the story lets draw the attention to the character of Ashima - the wife of Prof. Ashok Ganguly, and later the mother of the protagonist Gogol/Nikhil and Sonia Ganguly. Lahiri draws most of her characters from real life inspirations .In The Namesake,She refreshingly adopts narrating technique that weaves the thread of emotions towards the story.

All the characters in the story, more or less, go on a transformation because it is all about the cross-cultural experiences that the characters undertake stretching their wings from the east to west. But the character which evolves the most, justifying the meaning of her name, is undoubtedly Ashima. One can try to explore the character of

Ashima who is defined as either wife or the mother even though she and her journey of experiences occupy a significant space in the novel. And since there has already been a successful screenplay adaptation of the book to draw parallels is a very obvious choice, and at times compare both the versions of the story in the context of Ashima's character, with a feminist point of view of the novel drawing instances from the movie as well as from the book.

Journey of Ashima: The Movie and The Novel

P. Torop writes: "The main difference between film and literary work lies in the fact that literature is fixed in a written form, while in a film the image (representation) is supported by the sound, in form of music or words" (300). Torop's concern here is the change of medium wherein the words are to be transferred into the image. In film adaptation, dialogue is given much space. (Das) This surely comes true in the screenplay adaptation of the novel where Mira Nair not only skillfully deals with the cross-cultural theme and identity crisis but gives Ashima the much needed space. In showing the blooming love between Ashok and Ashima the movie actually steals the show as it manages to capture the new bonding happening between two people who were estranged till few minutes back.

Ashima struggles on arrival upon this estranged land which reflects unsaid and unspoken love of Ashok through his actions while Ashima gets words to be displayed, a very fine subtle recognition is portrayed, through the visual representation of this love. One of the examples would be the family visit to Calcutta when Ashok and Ashima takes stroll in the romantic evenings in Victoria's gardens. It is quite an apt situation to exemplify the matured yet naive love between these two individuals who were arranged to spend life together by their parents.

Now onwards analysis of the namesake of Ashima drawing parallels from both the screenplay adaptation as well as the novel

reveals its presence. The character of Ashima, which literally means limitless, or the one without any *seema* or borders, is probably the strongest character of the story. It is not only because she is one of the lead characters but also because she is probably the only character in the entire story who stands and remains as the epitome of courage, strength, serenity, and adaptable - all at the same time. Ashima stands throughout the story despite her vulnerable position unlike all the other characters in the story who either outrightly reject whatsoever their life experiences has to offer, She swims through the tides making her way to the final destination where she has attained the limitless stature of her life by returning back to what she wishes for at the time.

Transcending Boundaries

Ashima graduates from Calcutta University in English literature but her life in a typical big Bengali family of Calcutta has not changed a bit by her western education, her life has to be defined by the only factor of marriage as she is an obedient daughter of her parents who unquestioningly and as guided by her mother, slips into a saree, obediently stands and sits in front of the parents of Ashok when and as asked to. Her obedience further extends up to reciting Wordsworth's *Daffodils* as a proof of what she has acquired so far in her academics of English literature.

Enough is said about the female characters being on the fore front in such cross cultural and identity crisis thematic novels but one must not forget how their lives being portrayed as being subjective of others' decisions and actions to a major extent. It clearly shows that the women of both the families, Ashok's or Ashima's mother, both are shown to be silent obeying their respective husband's instructions, the book does not clearly state the presence of these female characters, the screenplay adaptation does make sure to show them in the scene but are silent audience of whatever happening in front of them. They

might be having some say in choosing their daughter-in-laws but the main decision is invariably by their husbands. The patriarchal notion of a “male guardian” being the decision maker, as being more “able” to take the decision for family is very much evident here. The women in this context are somewhat completely sidelined. Even Ashima - young, vibrant and educated Bengali girl is pretty cautiously presented in the marriage market.

When one observes Ashima as person, wherein she is described as tall and having sharp features - something quite unusual among typical Bengali girls - “Ashima was five feet four inches tall for a Bengali woman.” (5, pp 9), possesses those unusual features. She is well-versed in the western language especially in the literature, which, is a sign of intellectual personality according to the bourgeois Bengali, acts as an add-on to her credibility in the marriage market, she can cook and knit well as her mother skillfully places her daughter’s expertise in front of the Ashok’s family, “She is fond of cooking, and she can knit extremely well. Within a week she finished this cardigan I am wearing.” (32, pp7) Ashima ‘smother leaves no stones unturned in front of the boy’s family to market Ashima as the best choice for their son,, “Ashima smiled, amused by her mother’s salesmanship.” (32, pp7) In reality Ashima could have been easily portrayed as an independent, headstrong girl who is well aware of her strengths and limitations but she is framed with the conventional Bengali feminine geography where her character was not provided with the choice of standing on her own feet rather than her husband’s. In a way she conveys the typical bourgeois Bengali household who, even though proud of their cultural intellect, are still stuck somewhere in between the web of absolute freedom and orthodoxy of their cultural heritage. The conventional notion of women being the nurturer and not the ambitious one is what evidently gets reflected here, the cultural legacy where the identity of a woman is defined by who and what the husband is rather than what she herself is.

The same patriarchal mindset is seen where Ashima is asked by her future father-in-law if she would be able to adjust to the American ways of living which his son has skillfully acquired. "My son has been living abroad for two years, earning a Ph.D in Boston, researching in the field of fiber optics." (12, pp 9) A little lump of pride does surely jump in the father's voice which is not so much highlighted in the scene, where Ashima's reply "uni toh thakben" ("won't he be there?", 18, pp 9) coupled with her coquettish smile probably defines the entire situation. She clearly exposes her dependency on Ashok for her post-marriage life - something which is expected and appreciated by both the families as the vulnerable wife is more desirable rather than an independent wife. What is noteworthy is that the single line reveals the true nature of Ashima to some extent as her answer is not only smart but witty reflecting both her presence of mind as well as her latent vulnerability. Had she been a little more confident in her reply reflecting the strength of her western knowledge which has emancipated her in some ways or other there were chances that she might have been misunderstood by both the families, the point being, that a girl should be essentially shy and coy when it comes to marriage no matter how much she is familiar with the western world and its lifestyle is in fact reflected here through this one single line. Here, is a naive young girl standing on the verge of becoming a woman in every possible sense. Coming out of her cocoon starting journey of achieving, by transcending the geographical borders - by flying to west from east - from the orient to the more sophisticated and probably mechanical mannerisms of living. She takes off with strong yet nervous wings.

Encountering West

On reaching a foreign land, she is first confronted by the silence of the place with a stranger who is now her husband . Here no hullabaloo like her Kolkata home. Her first reaction to all of these was

claustrophobic, as everything is well-furnished and skillfully showcased. In the screenplay adaptation Ashima is shown to visit the laundry room service to wash her husband's clothes as it is expected of her . despite Ashok's warning of not going outside as she is still not so much familiar with either the roads or the lifestyle of this strange new place, she confidently takes on the job, as a dutiful wife only to return back immediately with tearful eyes filled with shock on seeing a couple making out in the laundry room. She is shocked to encounter such liberal attitude of this new land and comes back home with her horrific memoirs. She returns hoping to be in solace only to invite scorn from Ashok who is even more taken aback by his wife's notion of duty on his shrink clothes. From this episode onwards the young couple embarks on a journey of discovery unfolding each others' lives and also their life together, through mundane encounters of daily life. The relationship that gradually grows within these new geographical boundaries is what goes missing in the book but genuinely captured in the movie.

Interpreting Feminism in The Namesake

In all works of Lahiri feminism is never dealt directly but it lies right there as an undercurrent wave passing through every layers of the story. "Though she never explicitly addresses feminism by name in her fiction, the feministic manifestations of Jhumpa Lahiri in her various works of fiction provide an insightful point of exploration." (Kasun), it is also found that Lahiri somewhat sidelines these emotions of relationship growth between Ashima and Ashok in a book, while it is beautifully answered by Mira Nair in her film adaptation. "In this novel, Ashima, a young Bengali American immigrant gives birth to, both physically and culturally, her son Gogol, whose search for identity is entirely grounded on positive family role models, who nurture his intercultural identity growth." (Kasun) . Ashima's character seems to be confined within the cultural conflicting boundaries only and nothing beyond those boundaries.

While, post marriage Ashima builds a nest of her own though relying majorly on Ashok, yet slowly and gradually opening up to everything that her new surroundings have to offer, we see that the alienation returns back with the birth of her children. While Gogol in childhood is portrayed as a normal Bengali kid who has the mother's undivided attention for all his whims and fancies which he surely adores, gradually that affection fades away which leaves Ashima with her isolation. Sonia's birth is not much highlighted neither her and Ashima's relation but as the narration takes place, readers become a witness to an ambiguous relation between Sonia and her parents right from the beginning. It is not what Ashima used to share with Gogol when he was a kid- the world of motherly warmth.

Ashima's isolation brings us to analyse another important aspect of her life - the gender roles within Ashok-Ashima relationship. The question arises that is it Ashok and Ashima or is it Ashok v/s Ashima? Even though as the story proceeds, Ashima is shown as the potential self-dependent woman, from the very beginning Ashima's life has been subjective to the decisions taken by others, her parents, Ashok and children, which is presented on various occasions in the story. An example can be when the first time Ashima makes a move to the outside world with little Gogol completely on her own, as a mother Ashima undergoes her own transformation when she one day decides to stop crying for Ashok not giving her attention and wipes her tears and goes out to the grocery market all alone with little Gogol in hand. She is not very confident but at the same time frustrated as she has to depend on her husband for essentials, yet this potentiality never comes to any fulfillment as her life continues to be governed by and revolved around others, throughout the novel.

At the later stage of the novel, Ashima is shown adaptive to the western lifestyle of her surroundings and creating a space of her own. While, Ashok who goes on to change his habits with time and surroundings Ashima retains her own identity. She flips through

the pages of Indian Bengali magazines while Ashok reads English newspapers, which can be interpreted as her will to stick to the grounds, to her own identity, an identity which she has chosen for herself and not the one which has been chose for her, as earlier seen in the story. Ashok, on the other hand goes on with the better career opportunity that he comes through, he feels the sense of pride to see his name typed in the university Faculty list. He takes pride that he has been able to “achieve” what others in his family could not like surviving in a foreign land with extreme weather and vast cultural differences or creating a space of his own in this estranged land. The readers too, feel proud of Ashok’s “achievements” in life. Gogol here highlights the ABCD (American born confused desis) factor of Ashok’s life, through Gogol that we get to know how other Americans look upon his father but not a mention or a glimpse of how those others think of his mother, Ashima, an Indian woman. Was she ridiculed for her accent too..??, probably not, as later in the novel Ashima takes up part-time job in the library and also driving a car which of course is a result of Ashok’s concern of how she will manage when he has moved away in Ohio, here it must be noted that Ashok is not apprehensive about moving out for a better career opportunity instead feels proud of his achievements. Although he has concerns for Ashima, takes measures for his family’s safety, Ashima’s ability to tactfully handle the family and house in his absence, nowhere finds a trace of applause which strikes strange chord in the narrating tone of the story.

Conclusion

In the end of the novel we actually see the real Ashima emerging as a winner through all the difficult situations of life. She managed to survive not only strange land without even after Ashok - a stark contrast to her “uni toh thakben” dialogue many years back when she was vulnerable and willingly dependent on her husband but

succeeded in gaining the friendship of both of her children with whom she shared a strange yet motherly affection. The sense of alienation that filled the air while Gogol and Sonia were growing up is now replaced with genuine compassion. Her life, which was so far decided upon, is now takes its own decision. It reflects through her assertive decision to move to Calcutta for six months and rest of the six months in USA with her children. Ashima, all her life did things that have been taught to her either by her husband, parents or even children. "I did not know a thing back then," (31, pp 285) Ashima indeed goes through a transformation, beyond her or reader's imagination, in the novel. She had experiences of other to rely on so far but by the end of the novel, she has her own experiences - those which her own life has taught her. The shift from being the naive vulnerable young Bengali girl to now a self-dependent woman - Ashima truly overcomes all the limits of her life, thus, achieving the namesake of her name, A-shima, the limitless.

References

1. Das, Subrata Kumar. "Bengali Diasporic Culture: A Study of the Film Adaptation of Jhumpa." *The Criterion*, 2013. Online Journal.
2. Kasun, Genna Welsh. "Womanism and Fiction of Jhumpa Lahiri." Vermont: The University of Vermont, 2009. Print.
3. Sharma, Anita. "Identity Crisis in Jhumpa Lahiri's *The Namesake*." *Language in India*, 2003. Online Journal.

The Global Economic Recovery and INDIA

Dr. Sangeeta Pushkar Ghate

1. Introduction

It has been more than 2 years since the pandemic began, and we are still not out of woods. The outbreak of covid-19 has disrupted the world economy. Because of its high infectivity high morality and incubation period, the main preventive measures were to control social distance and isolation, which makes economic activities difficult. The Macro environment of the world economy has changed. WTO economics believe that trade was hit very badly, even more than the financial crisis of 2008-2009

2. The impact of Covid 19 on the World Economy:

Workplace closures disrupted supply chains and productivity got very low. Lay offs, income declines, fear of contagion, made people spend less and lead to further business closers. A significant portion of the economy was closed and therefore global economy was badly affected. It was said that the world would lose 9 trillion US dollars. World Trade has also affected the impact was seen on three sectors primary, secondary, and, tertiary. Since all the three sectors are interconnected, and interdependent all of them were affected.

3. Types and shapes of Economic Recovery:

Economic recovery can take many forms which is depicted using alphabetic notations. These alphabets generally denote the graph of growth rates which resembles the shape of the letter.

3.1 Z Shaped recovery

Here the economy rises very quickly after an economic crash. It compensates for the loss very quickly.

3.2 V-shaped recovery.

This is the next best since after Z-shaped recovery. In V-shaped recovery, the incomes and jobs are not permanently lost and the

economic growth recovers sharply and returns to the path.

3.3 *U-shaped recovery*

In this, economy after falling takes some time to recover before rising gradually.

3.4 *W-shaped recovery*

In this, growth falls and then Rises, but falls again before recovering thus forming a W-like chart.

3.5 *L-shaped recovery*

This economy fails to recover the level of GDP even after the years.

3.6 *K shaped recovery*

In this different section of economy recover at starkly different rates wherein, households at the top of the pyramid are likely to have seen their incomes largely protected and households at the bottom are likely to have witnessed permanent hits to jobs and incomes. The economy is divided into two part one doing very well and another part is surviving. The prospect of K-shaped recovery from covid -19 increasing in India.

4. **The Global Economic Recovery.**

Covid 19 is part and parcel of our life. After the first and second wave, strong Global recovery is expected maybe a few stumbles. The global economy is likely to have grown around 5.8% from - 3.3%. In 2021 compared to registered growth in 2020. For 2022 nearly 4.3% growth rate is expected. Although recovery is uneven and it is incomplete too. Developed countries have recovered more than emerging developing countries. With recovery, the extraordinary policy support is also nearing its end. Monetary and fiscal policies are normalizing the paces across the economy are different some countries like Brazil and China have withdrawn policy support. All Central Banks are now withdrawing monetary accommodations and some have also embarked upon monetary tightening. But now it is time to shift from worrying about global financial markets, and

worrying about inflation to worry about growth rather than focus on growth. The target should be to get close to pre pandemic path and strong economic growth is necessary.

5. Global economic recovery and India.

Ashima Goyal who is member of monetary policy committee of RBI says that India is really progressing well, with better than expected rates. She says it is because of India's continuation of reforms and because of good macroeconomics policies Indians growth exceeds of many countries. Asia's third largest economy - India is expected/projected to grow 8.9% to 9.5% in fiscal year 2022. The monthly economic report in November 21 said that India is among the few countries that have recorded for consecutive quarters of growth amid covid -19. Reflecting the resilience of the Indian Economy. The recovery was driven by a revival in services, full recovery in manufacturing and sustained growth in the agriculture sector. The recovery very well indicates like starting of investment cycles

Top 4 aspects that show recovery of the Indian economy are:

5.1 Goods & Service Tax:

It had fallen by nearly 30% after the second wave in June 22 but gradually started showing a rise from July onwards. Recently there is a rise of more than 40%. It was higher in April 22.

5.2 Highest private Equity Investment:

With an investment of around 43 billion US dollar recorded in private equities. There has been rise by nearly 20% between year 2018 and 2021. The report shows that since 2021, private equity investment has recorded highest.

5.3 Growing Employment Opportunities:

India has unemployment rate of 7.4%. There is an enormous opportunity of employment under production linked incentive scheme. In coming five years there will be more than 10 million direct jobs and 34 million indirect jobs in India under PLI scheme. Automobile Industry will be creating direct job opportunities. Other sectors which

would create opportunities include food sector, pharmacy, telecom and networking.

5.4 Rising credit scores:

Banking sector is getting stronger with each passing year. Housing has been sector that has got the highest credit growth. Overall banking credit growth is above average.

Above all there is a huge potential for investment in India, given its untapped rural economy infrastructure and Industry production along with its IT start-up and landscape.

6. Suggestions

To overcome difficulties countries, need to strengthen policy coordination and cooperation, achieve economic stability through economic rescue and stimulates programs.

Following are the suggestions to reduce the scares of crisis:

1. To strengthen international co-operation.
2. To increase infrastructure construction
3. To create more innovation and reform.
4. To pump funds in the hospitality sector.
- 5 . To Reduce the impact of informal sector.

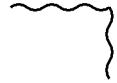
6. To increase share in global trade in both services and in merchandise.

References:

1. RBI - Annual Report -27 may 2021
2. Outlook Magazine -22 April 2022
3. The times of India -12 December 2021
4. Time of India - 17 January 2022
5. Jinjin Mou Shandong University of foreign affairs, Weihai china “ research on the impact of covid 19 on global economy
6. www. Youtube.com / world bank.

Small Business Marketing Strategy

Dr. Shilpa Patel

Abstract:

Small enterprises now compete with one another for commodities sales. The challenging issue is how to market the goods these producers make or how to boost sales. Information on how to promote it has been attempted to be made available in this article. The effectiveness of this tactic in selling goods to small enterprises has also been tested.

Introduction:

Whatever you are in the process of launching a new Business or already have one, having a strong online presence for your brand is extremely important.

If you are a small business owner with little experience in online marketing, creating a strategy to boost your online presence may feel overwhelming.

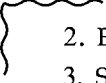
Small Business Marketing:

Marketing is meant to raise brand awareness and build a pipeline of qualified leads that turn into sales. With a small business, getting the word out can be challenging due to less visibility and lack of resources (like budget or time). However, there are key strategies that can help you scale your small business's marketing efforts.

Whether you are struggling with a limited budget, the time restraints caused by having a smaller team, or even a lack of direction, a marketing plan that's appropriate for your business can provide guidance as you scale.

Small Business Marketing Strategies:

1. Know your audience

-
2. Emphasize your value proposition
 3. Stay focused on singular goals and objectives
 4. Capitalize on short-term plays
 5. Double down on what works
 6. Understand the power of existing customers
 7. Use free promotional tools
 8. Create a website to own your online presence
 9. Consider blogging to attract prospects for your website
 10. Promote yourself on social media
 11. Invest in ads
 12. Make sure you are capturing web prospects' information
 13. Use email marketing to nurture leads
 14. Manage relationships with a CRM
 15. Learn in to word of mouth as a promotional channel

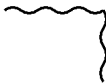
These strategies are fundamental as you generate awareness and revenue for your organization:

1. Know your audience:

A key mistake is thinking that “anyone” is your buyer. Larger companies may be able to appeal to a wide market, but they say, “the riches are in the niches” for a reason. A niche is where you will have the most leverage as a small business. And to develop a niche and appeal to buyers within the niche, you must understand their pains, problems, triggering events, and priorities.

What is pushing them to make a purchasing decision? What does it look like if they succeed? Knowing these things will help you craft messaging that resonates and makes a compelling case for your solution.

Start by thinking about your existing customers and who you had like to work with. Then, create a buyer persona to start the process of getting into the head of your ideal client.

2. Emphasize your value proposition:

If there is no difference between you and your competition, there is no reason why a buyer would be compelled to work with you. Your value proposition is what will differentiate you from others in your space and make up your prospectus' minds that you are the provider to go with. What do you do better than anyone in the industry? Conveying this makes a compelling argument.

3. Stay focused on singular goals and objectives:

If you are exploring the world of marketing, you may have noticed that there are a gazillion directions you can go in. It is tempting to do it all at once and craft a complicated machine in hopes that you covered all your bases, and it is easy to take on too much.

Instead, identify where the biggest impact will be. Where is the biggest blind spot in your marketing that's prohibiting your growth? Set a performance goal around that one key area and focus your resources on the activities and tactics that will achieve that one performance goal. You can expand your efforts or pivot to other initiatives when you have made more progress toward that singular goal.

4. Capitalize on short-term plays:

Start scrappy. As you scale, it's critical to see ROI sooner. This will give you the momentum and cash flow to put toward larger projects, long-term plays, and more sustainable growth models.

Tactics that take time to build (such as SEO) are poor fits for your primary initiatives because you won't see a return soon enough for your liking. If you have enough resources to start there, great, but don't put all your eggs in that basket.

If you have evidence that people are taking to Google with

purchasing intent for your particular solution, you may find that paid ads will give you that short-term ROI.

5. Double-down on what works:

Once you have your initiatives running and you have experimented with a few things, pay attention to the data. This can inform you of what's working. As you scale, it's a good idea to double-down on proven methods of generating revenue.

6. Understand the power of existing customers:

On average it costs five times more to acquire a new customer than close an existing one. This means you shouldn't stop marketing once they have made a purchase.

Identify your opportunities for repeat purchasing, upselling, and cross-selling. Because your existing customers have already made a purchase, they already know, like, and trust you. If you have provided a good experience, you have given them a reason to do business with you again should the need ever arise.

Even if they need does not arise (in cases where it's a one-and-done purchase with no upsell opportunities), you should still delight your customers. Word of mouth is a powerful (and free) promotional tool.

7. Use free promotional tools:

Speaking of free promotional tools, it's important to note that since you have committed to a limited goal and scope, there's no need to inflate your overhead with gadgets. Use free promotional tools where possible, and only commit to paid tools if you know they will drastically improve existing operations or performance. Here's a helpful list of marketing tools(some free and paid).

8. Create a website to own your online presence:

Having a professional-looking website is one of the most important

assets you will create for your small business. This is where you will show who you are, what you offer, where you are, and how a potential customer can get in touch with you.

It is channel you will always own (unlike other platforms which may change policies or go in and out of style), and it has the capability of generating organic traffic in addition to being a place to send traffic from advertising and other marketing initiatives.

Your website isn't just a simple brochure, either. You have the capability of turning it into a 24-7 salesperson by understanding how to convert traffic and turn them into leads (more on that later).

For one of the best website tools, check out HubSpot's CMS.

9. Consider blogging to attract prospects for your website:

Blogging is a great way to generate organic traffic, particularly for those prospects who have not reached a purchasing decision yet. In addition, it can establish credibility in your space and position you as a thought leader.

To start a blog, you can use an inexpensive or free website tool to make a free site and use one of their templates. Even if you only publish once a week, it will improve your website's visibility online and help educate your potential customers on why they should trust your company. If you are planning to write your posts yourself, check out this beginner's guide to writing.

once you start writing you can add a call to action on your posts for visitors to subscribe to your blog and receive emails. This is a great way to start collecting leads and offering potential customers a way to get information if they are not ready to buy anything from you yet.

10. Promote yourself on social media:

With billions of potential customers Using various platforms daily, social media is a powerful business tool. social media marketing can

help you engage with potential customers, build brand awareness, and promote your products. why would not you want to be seen where your potential customers spend their time?

Download The Free Social Media Content Calendar Template

11. Invest in ads:

Organic traffic takes a while to build, and as a small business, you want to invest in short term plays. Pay-to-play tactics that target buyers with high intent are great for short term wins to jump start other objectives.

Google Ads are perfect if you know that your target audience is searching the web for your product or solution. If they're not, you might consider social media ads instead. Individuals on social media have less buying intent, but with highly targeted ads and enough impressions, you will gain the interest of your audience.

12. Make sure you are capturing web prospects' information:

we've been talking a lot about visibility and traffic but haven't really covered how they will help drive revenue yet. One simple way to start generating leads or customers from your website is to implement a conversion tool.

A simple, free option is HubSpot Marketing Free. By using this tool to add a pop-up widget to your website, you can start collecting the email addresses of potential customers. From there, you can send out promotions and offers and convert them into paying customers. You can also implement any of these 24 conversion tools to help you optimise your website and use it to drive leads.

13. Use email marketing to nurture leads:

Just because you have converted website traffic into Leads does not mean those leads are ready to buy it yet. it's important to stay top of mind and move them closer to a purchasing decision.

Email marketing is a critical part of your marketing toolkit. In fact, 73 percent of millennials prefer communications from businesses to come via email.

This strategy is an easy, free and scalable way to communicate with both new and existing customers.

once you have an email marketing tool in place (many are inexpensive or even free), experiment with emailing out newsletters (with your sleek new blog posts), and other promotions to your database. We know small business owners do not have tons of free time to devote to digital marketing, so consider using marketing automation to make this process even easier for yourself.

To get started planning your email marketing strategy, check out this guide and template from HubSpot.

14. Manage relationships with a CRM:

Email marketing works best when you are spending personalised, targeted emails. This begins with a customer database or customer relationship management (CRM) system.

Your CRM stores information about your leads, prospects and customers so that you can keep track of customer interactions and identify sales opportunities more effectively.

HubSpot has one of the best best CRMs (and best of all it's totally free).

15. Learn in to word of mouth as a promotional channel:

As mentioned previously, delighting customers can have a big impact on your business, primarily in repeat purchases and word of mouth. If you provide a great experience, your customers will be more inclined to leave reviews give testimonials, and tell their friends about you.

That's why it's a good idea to measure customer satisfaction and encourage customers to spread the word.

Conclusion :

small business owners looking for a way to track ROI and brand awareness need digital marketing. Not only is digital marketing a must have for promoting your products or services, but optimising your online assets is also critical to your business overall success. you may have a long road ahead to build your online presence, but any steps you can make will have a huge impact on your business.

References :

- (1) Marketing Management – By Philip Kotler
- (2) Marketing Management – By Kevinlane Keller
- (3) Mastering Online Marketing – By Magnus Unemyr
- (4) This is Marketing – By Seth Godin
- (5) Marketing Made Simple – By Donald Miller & Dr. J.J. Peterson

Education, Innovations And Management Are DNAs Of Economy

Dr. Manish M. Chudasma

Abstract:

As we know that the world economy has undergone a process of profound restructuring, Great shifts, radical transformations have been shaping the economy and business environment in the last two or three decades. In the emerging new world order, We need to leverage the wisdom of the crowd. If you want to tap in to creative genius of your entire organization and if you want to leverage the full capabilities of emergent intelligence, then you have to trust your people and you will have to get out of their way. The challenge is to move from being goal scorers promoting your own ideas to being facilitators, thus drawing solutions out of others and encouraging leadership in them. This is not easy task. It calls for a subtle but profound change in your outlook and attitude. INNOVATIONS ARE THE DNA OF NEW BUSINESS. Continuously Generating such radically-new DNA and nurturing and growing new business based on it require Capabilities, values, mindsets, leadership and management approaches that are fundamentally different from the ones practiced hitherto. This is so as leaders inspire and managers transact. leaders champion change while managers focus on efficient execution, leaders promote a better way and managers seek to make the best use of people in relation to a given goal. Consider Gandhiji he was a leader for he didn't achieve results through a team of people reporting to him but by challenging the status quo. When as a manager you promote a new vision, seek to influence people to move in a new direction, show a better way. IT IS THEN THAT YOU WILL DEVELOP IN TO A LEADER FROM A MANAGER.

Key words:- Management, Innovations, Education.

Introduction

“Never accept the statement that India is a poor Country it is not. It is a rich country with many millions of poor people. In order to Sustain the growth rates of the economy, especially in the new knowledge economy sectors, the pool of technical talent needs to continue to grow. A nation requires a range of qualifications and professional Skills. It needs to produce innovators and farmers entrepreneurs. It needs farmers who can produce agricultural products agricultural products with greats knowledge and research and development inputs.

Choosing the right technologies to put the nation or your own state on the path of rapid development requires technology foresight.

Education: A man making process:

The soul is the source of infinite knowledge but it is covered due to ignorance. Education is the process of removing this veil and discovering KNOWLEDGE present within. Swami Vivekananda proclaims, “Teach you, teach every one his real nature, call upon the sleeping soul and see how it awakes. Power will come, glory will come, goodness will come, purity will come, and everything that is excellent will come when this sleeping soul is roused to self-conscious activity.”

“We want that education by which character is formed, strength of mind is increased and the intellect is expanded and by which one can stand on one’s own feet.” Swami Vivekanana emphasizes physical health and quote from Upanishad’ the self cannot be realized by the physically weak.’ Sound mind dwells in sound body. So student should get opportunity to develop their physique in any scheme of education. He said “you will be nearer to heaven through football than to Gita”. HE ADVISED YOUTH, BE STRONG, MAKE YOUR NERVES STRONG AND FURTHER STATES WHAT WE WANT IS MUSCLES OF IRON AND NERVES OF STEEL.

Along with physical training there is a need for training to mind .Mind has to be Controlled and trained through meditation concentration and practice of ethical purity. Power of concentration is to be developed which helps student to attain success in any line of work.

Study & English will keep our door open to western knowledge and the world. So he recommended his study subject like commerce, psychology are also to be included in curriculum. He opined that Organizational abilities should be developed among students. Organizing Commerce, trade and industries will pave way to self-sufficiency and economic progress of the country.

He suggested subjects like cookery, needle-craft, child-rearing, economics and psychology for girls apart from other subjects. Students should be taught subjects like Science and engineering. Study of these subjects will develop scientific knowledge and will help in economic development of the Country. This study will help students to attain self-Sufficiency.

Quality Oriented Education in a Market Driven Mode:

India is marching ahead as a world leader of knowledge based economy. The GDP Share of service sector is on a steady increase for our country. The job market for our graduates has expanded much beyond our domestic boundry. Infact there is a global demand and hence a global market for our graduates and skilled manpower. The new regime under WTO where Competence is the cardinal principle of success in international operations has made it abundantly clear that the country should exploit its excellent potential in higher education and training facilities and prepare itself to export Indian brand of education to foreign countries. The major challenge before the Indian higher education system is to bring equity in quality of education across the length and breadth of the Country. The Indian student is now required to develop a multifaceted personality to cope up with

the rapid changes in the world at large. This calls for the development of body, mind and spirit through the educational processes in the institutions of higher education. THEREFORE VALUE EDUCATION BECOMES A DESIRABLE MORAL NECESSITY FOR MEETING THE CHALLENGES OF THE CONTEMPORARY WORLD. PROFESSIONAL COMPETENCE IS OF LITTLE VALUE IF PROFESSIONAL ETHICS ARE FORGOTTEN SIMILARLY BRILLIANCE IS OF NO USE IF IT IS EMPLOYED FOR ANTI-SOCIAL ACTIVITY/ACTIVITIES. In order to achieve all these ends effectively, one has to see that the processes of education are properly regulated in terms of assessment and evaluation of learning.

Agriculture sector is very crucial for the food security of people in terms of physical access for food as well as enhanced purchasing power of rural masses. Horticulture is fast growing sub sector of agriculture. The fruits and vegetable have lot of processing potential for value addition on one side and are quite important for the nutritional security of our people on the other side. The forestry sector plays a vital role to have a balanced eco-system. It also promotes wild life and acts as a vital means for livelihood of a large section of economically vulnerable classes of our Society. The Home Science graduates have the Onus of taking initiatives for empowering the women in general and rural women in particular in various spheres of life including economic social and technological so as to minimize gender bias in our system UNLESS HOME MANAGEMENT IS SENSITIVE TO THE SOCIO-ECONOMIC ASPECTS OF OUR FAMILY LIFE, THE PROGRESS THAT WE ACHIEVE IN ALL OTHER SECTORS WILL REMAIN INCOMPLETE.

Innovation 'A Democratic way to Empower the Youth

"Life is a battle. I live and die in a continuous struggle- swami Vivekananda"

The word 'struggle' which swami Vivekananda mentions, led to the positive manifestation of behavior in society by the human beings

as well as their self reformation. This struggles signified churning out nector out of poison. Alas! In modern times this positive outcome of struggles is significantly missing. These days struggles. Which are more self centered lead to frustration, anxiety, depression among the larger population of Youth. most innovative talent often consists of exceptional, maverick people who are iconoclasts, who break the mould and are often audacious misfits, somewhat Uncomfortable to be around because their mission is to upset the existing order. They seldom make good organizational citizens in the conventional sense though paradoxically they are organization .members of great value. These people are also needed to Understand the future, how to leap frog the established thinking and how to keep the Organization relevant to a very Unknown future. I believe that a power shift is looming which will make such creative employees the 'idea leaders'.

Today, the Indian consumer seeks to fulfill his/her aspirations at a younger age. Thus the multifaceted diversity, of Indian business culture its Social milieu and ways of life, offers a multiplicity of new opportunities, to budding manager leaders like you. This is of definite advantage in a globalized world. Indian managers are known to excel in bridging cultural distances successfully to develop business approaches, achieve and maintain a global competitive edge through flexible responses, improvisation, creative innovation and tolerance.

India's record of rapid growth is merely a decade old and its reforms so far have been fairly easy reaping the benefits of plucking low hanging fruit. The next generation of reforms is proving to be more difficult. Such reforms generate benefits only in the long term, making them hard for politicians and policy makers to initiate and take forward. yet without these reforms, policy measures to support sustained social and economic development will become less and less effective.

A key element of our strategy for inclusive growth is to provide to the mass of our people access to basic facilities such as health,

food education, employment as a 'right'. While in the short run these essential public services may appear to be purely welfare measures. In the longer run, I feel, they determine the empowerment of the masses and hence economic opportunities for the 'bottom of the pyramid'.

We have one part of the nation, that we all 'India' which is elite and prosperous. The other part 'Bharat' is comparatively poor and disempowered. INDIA CAN AND SHOULD ACTIVELY SHAPE THE EMERGING WORLD ORDER THAT INDIA MATTERED ENORMOUSLY, NOT ONLY TO INDIANS BUT, TO THE ENTIRE HUMANITY AS WELL. India's success or failure in handling globalization, would in considerable measure write the narrative of the 21st century. Undoubtedly India's size, diversity, political system, culture and history make it different. Each country has its own claim to Uniqueness. Thus, while learning from the successes and failures of others, we have to devise solutions and take actions that fit our particular ethos, endowments and circumstances. Don't let the 'fire' in the belly subside 'passion' makes the difference between an average and an outstanding performer.

Integration of Economics With Management :

Management has an important role to play in all types of human efforts. It is the management function that makes difference in the performance of any organization and achievement of its common goals. Management is a Universal phenomenon. If US is world power today it is simply because of the reason that they are able to manage their affairs properly. India falls in the category of developing nations in spite of being rich in terms of availability of human and other natural resources her leadership must be held responsible for it. To successfully face the competitive markets it requires developing a proper vision by Understanding the situation and then adopting a suitable style of management that can ensure optimum use of human and other material resources.

The management Education history has its roots in the American Industrial revolution and has evolved over the past century. However of all the management thoughts the situational theory holds a much convincing logic according which it is the situation or the environmental forces that determine the types of decisions and leadership styles that may suit at that point of time.

Increasing economic integration will have several important implication for management education Global trend is impossible to examine management education without knowing about the environment in which it is embedded. It is a big world, though and any attempts to select and defend the most important trends are pre-destine for criticism. Management education has entered a period of profound transition driven by globalization, technology, demographics and pressing social imperatives, Because Management education is an investment in the future of business it is important to Understand the challenges, opportunities, potential risks and rewards associated with this transition. We seek to provide a foundation for constructive dialogue, mutually beneficial collaboration, and investments in the future of management education. The winds have strengthened, Economics of the world have become increasingly integrated. Barriers to the flow of goods, services capital and labor have never been fewer. The ties that bind our economics together have never been mightier. This trend captures in one broad sweep a number of subtler dynamics that will be described more carefully below. And economic integration, which is often blamed for driving wealth divergences within and across countries and contributing to environmental degradation has led to new ways of thinking about responsibility and sustainability. In this section, We are particularly concerned with economic integration which special attention at the outset because of its broad impact on business and business education. Younger populations are associated with faster productivity growth and

as a result indirectly increase demand for educated workforces. Business school programmer and curricula Development will be affected by changing demographics. Economies will experience shifts in consumption patterns resulting in opportunities for new business school programs.

India is being considered a happening nation on the economic front with an average annual growth in the range of 7-8%. The twin policies of liberalization and privatization being pursued by Government of India since early 90s have opened a plethora of opportunity for the vast pool of young educated Indians. The rising challenge of quality assurance can be met only by promoting greater transparency and credibility in the information available about business schools and their promises. The social environmental and economic problems of the world are vast and cannot be solved overnight they will require sustained action and investment. Despite worldwide economic growth, a significant proportion of the workforce and population in many countries will remain in poverty. Although there are no easy answers to these questions the challenges embedded within them are not insurmountable.

Conclusion :

New type of students, new technologies, newer aspirations and new expectations mark the present era of postmodernism and post globalization. We have moved far off from the industrial era and entered fully in to the knowledge era. Society is changed! Twenty –first century learners live in an age of new technologies and information sharing. Cell phones, laptops, handheld PCs, electronic devices and social online communications are a few examples of students constant immersion in technology. While the education system needs to keep pace with the scientific and technological developments in terms of building the skills and knowledge, it also needs to address the more fundamental issues of the social and

moral consequences of such unregulated activities we need to work in a harmonious environment without compromising the quality of education.

References:

- 1) International Journal of Educational Management
- 2) Journal of Workplace learning
- 3) Intrinsic value of higher education. Managerial Auditing Journal.
- 4) Knowledge transfer and the globalization of higher education. Journal of knowledge based innovations in china
- 5) Asia -Pacific journal of Business Administration.

Mutual Fund

A Competent Tool Of Money Market In India

Prof. Milin Danak

Introduction

With the path of time the term 'Money' has become one of the most important essentials of human being, without which belief about anything is next to terrible.

Today with the increasing human needs, extended life bridges, and huge number of prospects available to spend, just earning good is not enough; it is equally important to invest our money wisely to ensure that it is generating a good return and securing our and our family's future. Therefore, the term "investment "and investment planning are widely used these days.

Mutual fund can be introduced as the pool of money which is collected from investors and this money is invested according to their respected investment options. A mutual fund is a trust which can pool the life savings of number of investors who shares a combined financial objective. The aspect which is to be focused is that the pools of savings are invested in the manner confirming with a stated objective. Actually, the joint ownership of the fund is 'Mutual'; a mutual fund is created when investors put their money together. It is, therefore, a pool of investor's fund.

The term "Mutual fund" means that the contributors contribute money to the pool and apart from contributing the money; they also get a good benefit from that pool. So, the pool of funds which is held mutually by the investors or contributors is Mutual Fund. In Fact, the mutual fund is a kind of business to invest the funds and those funds are collected on demand of the investors who created the pool.

History of mutual funds in india

The source of mutual fund industry in India is with the introduction of the concept of mutual fund by the Unit Trust of India in the year 1963. Though primarily the growth was slow, but it picked up the pace from the year 1987 when non-UTI players entered the industry and enhanced further from 2012 onwards. In the past era, Indian mutual fund industry had seen a remarkable expansion, both qualities wise as well as quantity wise.

The main cause for the poor growth of the mutual fund industry in India in the past was that the concept was new to the country. Major sections of investors belonging to India were not much aware about the concept. Therefore; it was the most important concern of all mutual fund companies, to market the product correctly well-informed of selling. This work was began in last few years.

The Mutual Fund industry can be largely put into five phases according to the development of the sector. First Phase during the era 1964-1987; Second Phase during the era 1987-1993 (Entry of Public Sector Funds); Third Phase during the era 1993-2003 (Emergence of Private Sector Funds); Fourth phase during the era February 2003-April 2014; Fifth phase since May-2014.

The concept of mutual funds

Mutual funds pool money from many investors and invest it in the stocks, bonds and other assets. The shared money is invested by the money managers in the certain types of investments which are expressed in the prospectus of the fund. If the money is invested in stocks, the fund is known as the stock fund. If it is invested in bonds, the fund is known as the bond fund. If the money is invested in stocks and bonds both, it is a hybrid mutual fund. When invested in mutual funds, the investors maintain shares in the fund in proportion to their investment in the fund.

Mutual fund investors are like shareholders and they own the funds. In other words, the money in the mutual fund goes to the investors and no body else. Mutual fund offers various range of investments objective, each equivalent to certain point in the risk-return matrix.

One can make money from a mutual fund in three ways -:

- a. Income is earned from dividends on stocks and interest on bonds. A fund pays out nearly all income it receives over the year to fund owners in the form of a distribution.
- b. If the fund sells securities that have increased in price, the fund has the capital gain.
- c. If the fund holding increase in price but are not sold by the fund manager, the fund's units increase in price.

Structure of indian mutual fund industry:

The Indian Mutual Fund industry follows a 3 tier structure as reviewed below-:

- PROMOTER- Any project needs to have a promoter, one who initiates, establishes and promotes the project and works towards achieving the goals. In case of the mutual fund, promoter is known as the sponsor and it represents the first layer in mutual fund structure.
- SPONSER- A Sponsor must approach SEBI to seek permission for establishing up a mutual fund. Once SEBI agrees to the inception, a Public Trust is formed under the Indian Trust Act, 1882 and is registered with SEBI.

Sponsor then appoints the trustees, custodian and the AMC with the approval of SEBI and in accordance with the SEBI (Mutual Funds) regulations.

Margins on investments for mutual funds:

The SEBI (Mutual Funds) Regulations, 1996 specifies the

restrictions on investments for mutual funds. The important ones are explained below:

- Every mutual fund shall buy and sells securities based on deliveries and shall in all the cases of purchases, take delivery of relevant securities and in all the cases of sale, deliver the securities. Under revised norms, short selling of securities and stock lending and borrowing is allowed, and mutual funds can mutual funds can enter into derivatives transactions in a recognized stock exchange subject to framework relating to short selling securities lending and borrowing specified by the Board.
- No mutual scheme shall invest more than 10% of its NAV in the equity shares or equity related instruments of any company. Provided that the limit of 10% shall be not applicable for investments in index fund or sector or industry specific scheme.
- A mutual fund shall not invest more than 5% of its NAV in the unlisted equity shares or equity related instruments in case of open-ended scheme and 10% of its NAV in case of closed ended scheme.
- No mutual fund under all its schemes should own more than 10% of any company's paid up capital carrying voting rights.
- A mutual fund should not invest more than 10% of its NAV in debt instruments comprising money market instruments and non-money market instruments issued by the single issuer, which are rated not below investment grade by a credit rating agency authorized to carry out such an activity under the Act. Such investments limits may be extended to 12% of the NAV of the scheme with the prior approval of the Board of Trustees and Board of AMC.
- A mutual fund scheme shall not invest more than 10% of its NAV in unrated debt instruments issued by a single issuer and the total investments in such instruments in such instruments shall not exceed 25% of the NAV of the scheme.

- A mutual fund scheme shall not invest more than 5% of its net asset value in units of a single issuer of alternative securities (like Real Estate Investment Trust etc.) and the total investment in such investments shall not exceed 10% of the NAV of the scheme.
- A scheme may invest in another scheme under the same asset management company or any other mutual fund without charging any fees, if aggregate in inter scheme investment made by all scheme under the same management or in schemes under the management of any other asset management company shall not exceed 5% of the net asset value of the mutual fund.
- Wherever investments are intended to be of long-term nature, mutual funds shall get the securities purchased or transferred in the name of the mutual fund on the account of the concerned scheme.
- Pending positioning of funds of a scheme in terms of investment objectives of the schemes, a mutual fund may invest them in short term deposits of schedule commercial banks, subject to such Guidelines as may be specified by the Board.

Rights of unit holders of mutual fund

According to the SEBI (Mutual Fund) Regulations, every mutual fund investor enjoys some rights.

Rights of unit holders in mutual funds-

1. In case of SIP the statements of accounts to be sent to the investors within 10 business days of initial transaction. However, for all ongoing transactions the fund house has to send the statement of account on a quarterly basis.
2. On the specific request made by the investor for the statement of accounts, it needs to be sent to the investors within 5 business days without any charges.
3. If mandated by the investor, soft copy of the statement accounts

shall be e-mailed to him on a monthly basis.

4. Mutual fund need to send investors their scheme-wise annual report, or abridged summary reports on registered e-mail address. If no email address is available then they need to send a physical copy to the registered postal address of the investor.
5. Mutual fund needs to process redemption or repurchase request of investors within 10 business days. If there is any delay then they are liable to pay a penal interest on the proceeds, at a rate specified by the SEBI from time to time.
6. Dividend warrants needs to be dispatched to the investors within 30 days of declaration.
7. NAV of all mutual fund schemes has to be published daily in at least 2 newspapers.
8. Investors can appoint up to 3 nominees in their mutual fund investments and can also mention % distribution among them in case of demise of the investor. If % distribution is not mentioned them equal distribution will be among all nominees.

Disadvantages to the investors rights

1. Investors cannot sue the trust, as they are not distinct from the trust, which is one registered owner of their funds.
2. Investments cannot be compensated if the performance of the fund is below the expectations. Investors have to fully bear the risks associated with the scheme.
3. There are no legal remedies to a prospective investor. In order to enjoy any of the above rights, one must be a registered investor in the fund.

Classification of mutual funds on the basis of nature -

- 1) Equity funds
- 2) Debt funds
- 3) Money market funds
- 4) Hybrid funds

- Equity Funds -: As the name indicates, these mutual fund schemes primarily invest on equity stocks i.e., shares of companies traded on the stock exchanges.

Equity funds can be further divided into Diversified and Sector equity funds, Mid Cap Funds, Small cap funds, Index funds, Specific funds, ELSS Tax Saving schemes, and many more.

- Debt Funds-: As the name indicates, these mutual fund schemes primarily invest in debt instruments i.e., company debentures, government bonds and other fixed income instruments.

As compared to equity funds, debt funds carry lower risk and offer lower returns. Debt funds can be further divided into short and long-term debt funds, gilt funds etc.

- Money Market Funds-: These funds invest only in money market instruments i.e., only liquid instruments like Treasury Bills, Commercial Papers, Commercial Bills or any other instruments specified by RBI. Money market schemes are also known as liquid schemes. These funds have a lock-in period of 15 days.

Till recently, the RBI regulated money market funds, but they now come under the purview of SEBI. Money market funds are considered safe investments for those looking to park surplus funds for immediate but moderate returns.

- Hybrid Funds-: Hybrid funds invest in a mix of equity and debt instruments. Hybrid schemes thus aim to strike a balance between the high returns of equity and better safety of debt funds. They can either be equity oriented or debt oriented mutual funds.

If a fund invests minimum 65% in equities then it is called equity- oriented scheme and if it invests less than 65% in equities then it is called debt-oriented schemes.

As we know that the hybrid mutual funds carry a combination of equity and debt funds so now, we will be terminating our chapter with the discussion of equity and debt mutual funds.

The basic concept of hybrid funds is to provide investors a product

in mutual fund that combines both growth and income objectives, by investing both stocks (for growth) or bonds (for income). These kind of diversified holdings ensure that these funds will manage fall in the stock market without too much of a loss on investor's pocket the flip side balanced mutual funds will usually increase less than all-stock fund during a bull market or boom in market.

Investment pattern of hybrid mutual fund

The aim of hybrid mutual funds is to provide both growth and regular income as such schemes invest both in equities and fixed income securities in the proportion indicated in their offer documents. They generally invest 65-70 percent in equity and 30-35 percent in debt instruments. These funds are also affected because of fluctuation in share prices in the stock markets. However NAVs of such funds are likely to be less volatile compared to pure equity funds. These are appropriate for investors looking for moderate growth. Every AMC, who has hybrid mutual funds, has variation in portfolio of product.

- Equity Market Funds

The equity market is the market for the trading equity instruments. Stocks are securities that are a claim on the earnings and assets of a corporation. An example of an equity would be common stocks shares, such as those traded on The Bombay Stock Exchange (BSE) and other listed stock exchanges.

Now we shall be discussing about the importance aspects of the Equity marketing funds.

- Diversified and Sector equity funds: The type of fund mainly invests in stocks of various listed companies. It does not concentrate on a particular sector .They may be less/ more researched shares, if less so they are high risk in nature, if more so they are expected to perform better in future. The portfolio includes only those companies that fulfill these criteria it would be specific sector

funds. It may be funds invest in companies which generate high dividend or opportunity funds.

- Mid cap funds: Mid cap funds invest in intermediate type of companies (i.e., the companies which are neither very high leveled nor very low leveled) which are capable to turn into large companies. Hence two cases arise. If they become large companies, investors will be very rich and as If the companies fail to live up to the promise, investors may have to stomach losses. Therefore, mid cap schemes are risky and can be extremely volatile. But they are also able to offer extra returns in order to compensate for the higher which an individual is taking.
- Small cap fund : These kind of schemes are meant for the equity investors who can bear a lot of volatility and risk. Small cap mutual fund schemes are quite risky. Although they can be beaten down remarkably in a sharp fall in the stock market or on the slightest bout of volatility. But small cap mutual fund schemes also have the capacity to offer superior returns over a long period just because small cap schemes bet on small companies with a huge growth potential. Whenever a small company turns into very large company,

then the shares of the company would appreciate number of times.

Therefore, small cap stock can be the coveted multi baggers every investor dreams of owning.

- Index Fund: An index fund is an investment fund that attempts to reproduce the performance of a given index of stocks or some other investment type. That comprises of bonds or even a narrow subset of a financial market, say, small-cap biotech companies. We can also define index fund a type of mutual fund with a portfolio build to track the components of a financial market index, such as the Standard & Poor's 500 Index (S&P 500). This kind of fund also provide broad market exposure, low operating expenses and low portfolio turnover.

- Specific funds: Sector-specific funds are considered to be riskier from diversified funds in comparison. Since these kinds of funds take exposure in a single sector, so the level of risk involved increases gradually. Their performance usually gives support to performance of the sector in which they are investing. As the exposure is not broad based, therefore it carries a high degree of risk.
- Equity Linked Saving Scheme (ELSS) : An Equity Linked Savings Scheme (ELSS) is a kind of tax saving scheme and it is an open-ended Equity Mutual Fund that doesn't let an individual to save the taxes, but it provides an opportunity to grow your money. It qualifies for tax exemptions under section (u/s) 80C of the Indian Income Tax Act. This Equity Linked Saving Scheme (ELSS) or tax saving/planning mutual fund scheme is the best way to save taxes. Investments in ELSS funds qualify for tax deductions of up to Rs 1.5 lakh under Section 80C of the Income Tax Act.
- Debt Funds

A debt fund is a kind of pool of investment, similar to a mutual fund or exchange-traded fund, in which core holdings are fixed income investments. This fund may invest in terms of short-term or long-term bonds, securitized products, money market instruments or floating rate debt. If we compare debt fund and equity fund in aspect of fee ratio so we came to a consequence that ratios on debt funds are usually lower, on average, when compared to equity funds because the overall management costs are lower.

Importance of the study

Now a days there are a lot of investment paths available in the financial market for an investor with an investable surplus. It is very tough for an individual choose particular investment paths. One can invest in Bank Deposits, Corporate Debentures, and Bonds where there is low risk but low return. An individual may invest

in Stock of companies where the risk is high and the earnings are also consistently high. The recent movements in the Stock Market had already shown that an average retail investor always lost with periodic bearish inclines. Mutual fund industry has seen a lot of changes in past few years with multinational companies approaching into the country India, fetching in their professional expertise in managing funds worldwide. In the past few months there has been a consolidation segment going on in the mutual fund industry in India. Now investors have a varied range of Schemes to choose from depending on their individual profiles.

This study will also be pledging about the aids of mutual funds to investors. My research is limited to some prominent mutual funds in the mutual fund industry. I will be analyzing the funds depending on their schemes like equity and debt funds. But there is so many other schemes in mutual fund industry like specialized funds, index funds etc. As this is the starting phase of my research so i cannot be rest secure for the positive results. But still will optimism the positive significances. I hope my research may contribute a bit in the field of education and may this topic have vast research along with results. I also expect that my topic will be stimulated for added studies. I will be very obliged if my research will be a part of further researches.

References:

- (1) <https://www.mutualfundindia.com/>
- (2) <https://www.amfiindia.com/investor-corner/knowledge-center/types-of-mutual-fund-schemes.html>
- (3) https://www.sebi.gov.in/sebi_data/attachdocs/1337083696184.pdf
- (4) https://www.sebi.gov.in/sebi_data/faqfiles/may-2017/1494501305219.pdf

Future Of E-Commerce In India

Prof. Parashar j. Dave

Abstract:

E-commerce stands for electronic commerce and acting business online and electronically. The E-commerce has completely transmuted the predictable insight of business. E-commerce deals with buying and selling of goods and services with the help of internet and computer networks. Hence, this research has absorbed on empathetic the growth & development of E-commerce in India and what the current tendencies in E-commerce are. This research has accepted the qualitative research approach and offers a review of prevailing literature in order to understand the scope, growth and development of E-commerce in India with the current tendencies that arises industry growth. Findings of this study further indicate that E-commerce will see quick and constant growth in India. These works also find out, E-commerce delivers the numerous kinds of chances to the Retailers, Producers, the People and Wholesalers.

Objectives:

- To provide a complete considerate E-commerce growth and development in India.
- To provide the outline of new tendencies in E-commerce.
- To discuss the imminent of E-Commerce in India.

Introduction:

Electronic commerce or E-commerce comprises mainly of the marketing, allocating, Selling, purchasing, and servicing of goods or services over electronic systems like the Internet and other computer networks. Broadly electronic commerce means directing business by means of one of several electronic methods, typically linking internet,

computers or both. E-Commerce is not only technology itself, it is related to doing business with the technology. E-commerce is electronic business application and it involves corporate purchasing, value chain integration, supply chain management, e-marketing, online transaction processing electronic fund transfer, etc. Ecommerce makes new opportunities for earning profits through online activities. It helps to generate simply cooperation between sharing information's, different groups, business to develop good customer relations, more personalization, better customer services, build new products or services, etc. With the beginning of information technology the manner we do business has totally changed. It exchanged from traditional commerce to electronic commerce, paper cheque or money to electronic payment system and paper or postal invoice to electronic invoice etc.

Future of E-Commerce in India:

The Internet business area in India is filling quickly in India. The web clients' base in India may in any case be simple 400 million, which is significantly less when contrasted with created countries of the world, yet it is extending step by step. The accelerating growth of e-commerce in India is due to internet penetration and easily available smart phones. Furthermore the favorable demographics and government effort of digitalization is also pushing the growth of e-commerce sector in India. Retail sector is one of the largest growing sectors in India at present, which is expected to grow in future with an increasing rate.

As of now, India has a top web client base of around 475 million as of July 2019, about 45% of the populace. In 2016, the biggest internet business organizations in India were Flipkart, Amazon, Myntra, Paytm, and Snapdeal. In 2019, Amazon beat Flipkart and was recorded as the greatest online business in India regarding income.

Today we are live in the period of online business and it creates from customary trade. The web based business is perhaps

the greatest things that have taken the business by a tempest. It is making a whole new economy, which has an enormous potential and is generally changing way organizations are finished. Here we attempt to investigate the new patterns in online business. Here we try to analyze the recent trends in e-commerce. They are as follows.

E-commerce Movements:

The Number of a few E-Commerce trends for 2021 that you need to look out for.

1. Online Sales Growth is Unstoppable,
2. Online Marketplace,
3. Mobile Shopping is growing,
4. Rise of Voice Commerce,
5. Increase in Mobile Payments,
6. Environmental Topics Influence Buyers,
7. Environmental Topics Influence Buyers,
8. Research the Basics of Ecommerce Business,
9. Hyperlocal Marketplace,
10. Live Streaming Shopping,
11. Group Purchase,
12. Contactless Delivery,
13. AR Based Shopping-PWA Scan & Go,
14. Social Commerce

Truth be told, Web based Business in 2021 is greater, and furthermore the world has combined business thoughts of online business stores insurgency and with over 1.92 billion individuals purchasing things on the web, a web based business store has a ton of possible purchasers. This makes it a beneficial undertaking for those wishing to track down a decent type of revenue.

Rise of M-Commerce- Mobile commerce, also known as wireless E-commerce, is every financial activity including ownership by consuming goods and services, which are finished by a mobile device, are wireless commerce.

Ecommerce with AI- If you want to create a personalized experience and driving conversions remains the number one goal for all E-commerce businesses. AI is permitted to enhance and customization all specialized information and information about the client. You can enhance stock administration just as Computerize client support.

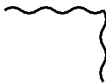
The present online store must be accessible 24 hours per day and on different channels perform. Robotizing client care can save Web based business organizations time, money, and human asset. Also, without staff from responding to monotonous inquiries permits them to zero in on additional difficult solicitations. Computer based intelligence driven individual aides or talk bots can undoubtedly worry about the concern of noting all inquiries.

Hyperlocal Marketplace: It connects the consumers with the local retailers that belong to the same geographic area we can also under the term in layman terminology, i.e. Hyperlocal On-demand delivery service.

As of late, we as a whole have been observers of a pandemic circumstance, Coronavirus. Because of crisis lockdown in various pieces of the world, there were people who were stuck in their places without house-help. In such circumstances, Hyperlocal Administrations acquired speed and served a large number of clients all throughout the planet. Through Hyperlocal administrations their requirements could be cooked during quick necessities.

Gathering Buy (Group Purchase): Utilizing this component, a gathering of clients can make a buy together. The principle motivation behind this component is that one can endorse items and administrations to their companions, family, known, associates, and so forth Not just this, they can acquire and profit diverse alluring limits as they prescribe the items to other people and purchase items in appealing limits.

Social Business: Social Trade or Social Online business include as the name proposes uses the web-based media stages to make the custom in-application shopping experience for clients. In layman language, it acquaints online business usefulness with web-based media stages. It is clear you would suggest and share your image's items and administrations via web-based media. Also, your image gets more openness, as web-based media is about content dissemination.

The Effect of COVID-19 on E-commerce in India:

The overall spread of the Coronavirus pandemic has disturbed how individuals purchase items and administrations and how they see online business. The normalized lockdown rules across India and the developing dithering among shoppers to head outside and search for fundamental merchandise have shifted the country towards online business. Buyers have changed from shops, general stores, and shopping centers to online entrances for the acquisition of items, going from essential products to marked merchandise.

Since the standard of social separating has been started for practically the aggregate of 2020, the extent of online buys and online organizations is relied upon to flood. Numerous individuals are accepting the idea of online retail and the flood in FTUs (First Time Clients) on internet business destinations is apparent.

Coronavirus has been especially not quite the same as what we have at any point seen. As the world was constrained into complete closure, it's protected to say that internet business was the redeeming quality, helping a great many individuals remain at home and obtain what they needed at their doorstep.

E-commerce Tendencies Leading the Mode: The biggest ecommerce trends and see where things are headed.

- a. Augmented Reality(AR) enhances the reality of online shopping.
- b. There will be a growing volume of voice search.
- c. AI helps shops learn about shoppers.
- d. On-site personalization uses those insights to create individualized experiences.
- e. Big data plays a big part in creating personalized experiences.
- f. Chatbots improve the shopping experience.
- g. Mobile shopping is still on the move.
- h. More ways to pay.

i. Headless and API-driven ecommerce allow continued innovation.

j. Customers respond to video.

k. Subscriptions keep customers coming back.

l. Sustainability is becoming more important.

m. Businesses should optimize digital strategy for conversion.

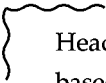
n. B2B is growing...and changing.

a. Augmented reality enhances the reality of online shopping: Augmented reality (AR) has been a complete game changer for ecommerce. With this type of technology, shoppers can truly see the item they're shopping for, which helps them make a buying decision. AR really changes the shopping experience in specific industries, such as fashion and home decor because the customer can get a better feel for the item without seeing it in-person. In 2019, Gartner predicted that 100 million consumers will shop using AR by 2020, so it will be interesting to see how that shakes out next year.

b. There will be a growing volume of voice search: In addition to the fact that more people own shrewd speakers, however they likewise depend on voice partners to finish every day errands. Circle Adventures figures that 75% of U.S. families will claim a savvy speaker by 2025. As more homes receive savvy speakers, more shoppers will use voice search to shop on the web, request food and arrange their lives. The ascent of voice search sets out a freedom for web based business organizations as far as watchwords and substance.

c. AI helps shops learn about shoppers: Man-made brainpower (man-made intelligence) and AI make it workable for the client to have mechanized, customized shopping encounters. Simulated intelligence is persistently gathering information on how a client shops, when they purchase buys and what they're searching for in an item or help. It's a piece of innovation that truly can't be repeated available.

- d. On-site personalization uses those insights to create individualized experiences: Purchasers of various types including B2C and B2B - are searching for customized, custom shopping encounters on the web. The information gathered from simulated intelligence is the thing that makes it workable for a purchaser to get customized item proposals and definite client care. Carrying out customized encounters nearby or in showcasing endeavors has been appeared to strongly affect income, with one investigation discovering it had a 25% income lift for retailers scaling progressed personalization capacities.
- e. Big data plays a role in creating personalized experiences: Today, numerous customers are more mindful that online business locales are gathering individual information, which puts them in danger. Along these lines, specialists have blended sentiments about the advantages of enormous information and what it means for the customized shopping experience.
- f. Chatbots improve shopping experiences: Chatbots interface with online customers similar as an in-store deals partner would do. Today's customer needs to have the option to discover and purchase an item in only a couple clicks, and on the off chance that they can't, they get disappointed. This is the place where a chatbot can step in and save the deal.
- g. Mobile shopping is still on the move: Versatile shopping permits clients to make buys from anyplace, which is crucial in today's reality. In 2019, Statista assessed that before the finish of 2021, 73% of online business deals will happen on a cell phone.
- h. More ways to pay: Offering a wide assortment of approaches to pay is a decent method to expand change rates on cell phones. Also, if clients can save their installment data on your site, they'll have the option to checkout considerably quicker the following time they make a buy.
- i. Headless and API-driven ecommerce allow continued innovation:

Headless business is an answer that permits an online store's web based business stage to be totally decoupled from the frontend show layer. More web based business organizations are embracing headless on account of its adaptability on the backend, in addition to the additional Website optimization, content advertising and computerized experience capacities.

- j. Customers respond to video: Video end up being an incredible method to connect with clients in 2019, and it's not disappearing at any point in the near future. Making recordings for your site is an incredible method to in a split second snatch and connect with a client and advise them about your item or administration.
- k. Subscriptions keep customers coming back: There are memberships of different kinds nowadays and their accommodation is appealing for buyers. For organizations, membership administrations make an approach to get ready for stock and deals that are now secured.
- l. Sustainability is becoming more important: Shoppers and organizations the same are getting more mindful of the climate. Along these lines, shoppers are by and large more cognizant about where they shop and the effect it has on the climate and related impacts. One overview tracked down that half of respondents needed greater manageability in the design business, and 75% needed to see less bundling. Numerous organizations are discovering approaches to be more eco-accommodating by going paperless whenever the situation allows, utilizing biodegradable bundling, and utilizing recyclable supplies.
- m. Businesses should optimize digital strategy for conversion: Getting possible clients to your site is one errand however getting them to change over is another. In 2020, organizations are hoping to improve their transformation rates by enhancing their item pages. Multi-channel selling is additionally another approach to get changes, regardless of whether through Facebook publicizing or shopping advertisements on Google.

Conclusion :

There are great deals of new things occurring in ecommerce. Innovation and individuals are continually developing, and since ecommerce unites everything, we are continually going to be looking toward what's to come. E-Commerce has made the shopping easy. The E-Commerce Industry in India is growing rapidly despite many challenges. E-commerce industry is one of the largest growing industries in India at present. The sale of ecommerce industry is expected to grow by almost 4 times by 2021 than the sales of 2015. This unprecedented growth in E-Commerce is due to increase in smart phones and internet users, 3G/4G internet services, awareness in public, government initiative of digitalization, advanced shipping and payment options, entry of foreign e-business players etc. Government should take steps to provide a proper legal framework so that hurdles in the growth of e-commerce are reduced to minimum.

Reference :

1. Seth, A., Wadhawan, N., (2016). "Technology Revolutionizing Retail Practices in Digital Era". International Journal of Recent Research Aspects, 60-62.
2. Shettar, M., (2016). "Emerging Trends of E-Commerce in India: An Empirical Study". International Journal of Business and Management Invention. 5 (9), 25-31.
3. <https://webkul.com/blog/future-of-ecommerce-in-2021/>
4. <https://razorpay.com/learn/impact-covid-19-e-commerce-india/>

Environmental Accounting

Prof. Mansi Patel

Abstract

Environmental accounting has become more famous concept as people are understanding the importance of pollution free environment and sustainable development. Environmental Accounting is a method of considering the cost of the natural resource derived and used by us. As this is non-renewable resources which will not be re produced within the short time period, we all have to be aware about our duties towards our future generation that they also have right to use all the resources without manipulation which we all are using presently. The environmental accounting will help us to calculate the values in all types of accounting branches i.e. National Income Accounting, Financial Accounting, Management accounting etc. In this study we will focused on the concept of environmental accounting, Various standards of IFAC and Environmental Reporting. Key Words: Environmental Accounting, Sustainable Development, Management Accounting, Environment

Introduction

In this high tech age of development every country of the world is in cut throat competition of fast growth and economic development of Nations. Each and every country of third world are developing through Industrial development. Aim of Industrial development is to provide better life style to the citizen of their nation, this process of materialism results into adverse effects on environment and the living atmosphere on mother earth. As a result of this so called developmental activities countries are producing millions of tonnes of Carbon dioxide and other harmful gases in the atmosphere. This will reflect in the form of Acid Rain, Green House effect, Depletion

of Ozone layer and many more problems. To reduce this adverse effect and to overcome this problem there are so many efforts are made by various countries of the world on a world platform but somehow the efforts are seen only on the piece of paper. From all these efforts concept of Sustainable development has emerged and have become popular and quite acceptable. As this concept focuses on the development without the cost of environment and it also suggests that the resources should be utilised in a manner that our next generation also get chance to use all the natural resources which we are using now. They all have right to get and use all natural resources without any depletion and manipulation. We will have to save our resources and also have to produce the same for future generation for their easy life and their well-being. From the various ways of saving our planet Environmental Accounting is one of the concept of Sustainable development. This concept will help us to calculate the value of resources we are using.

Sustainable development is a business technique that reflects the concept of balancing economic and environmental demands for the greater good of the community. The advancement of society and industry creates significant challenges for the maintenance of natural ecosystems and ecological conditions of life. As a result, it begs the question of what businesses, management, and regulatory agencies can do to protect the environment not just now, but also in the future. The primary purpose in this type of environmental monitoring is to establish methods for measuring and recording negative environmental impacts. This creates the way of Environmental Accounting.

Environmental Accounting:

Because of the growing importance of environmental issues, economic, social, and technological advances, environmental accounting is becoming increasingly important. Environmental accounting is necessary for long-term development.

The term environmental accounting has many meanings and uses. Environmental accounting can support national income accounting, financial accounting, or internal business managerial accounting (EPA, 1995:1)

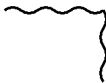
EA is a broad term which can be used in various contexts such as (IFAC 2005):

- . The evaluation and disclosure of environment-related financial information for financial accounting and reporting purposes;
- . The evaluation and use of environment-related monetary and physical information, that is, EMA;
- . Full Cost Accounting (FCA) which involves the estimation of external environmental impacts;
- . Natural Resource Accounting (NRA) which is accounting for the monetary and physical flows and stocks of natural resources;
- . The aggregation and reporting of accounting information, including natural resource accounting and other information, at the organization-level for natural accounting purposes;
- . In the broader context of sustainability accounting which requires consideration of environment-related monetary and physical information.

Types of Environmental Accounting

National Income Accounting:

Macroeconomic metric as an example, consider the Gross Domestic Product (GDP). The GDP is a measure of the movement of commodities and services in the economy. The phrase “environmental” is frequently considered as a key gauge of the economic well-being of our society. This national economic context may be referred to in accounting. As an example, Environmental accounting can refer to the environment using either physical or monetary terms. “Accounting for natural resources.” Has been coined in the context of the Usage of the country’s natural resources, both renewable and non-renewable.

Financial Accounting:

Financial accounting allows businesses to create financial reports that may be used by investors, lenders, and others. Publicly traded companies provide information about their financial performance and annual reports on a quarterly basis, which are subject by the Securities and Exchange Commission's standards. Exchange Commission (SEC), with advice from industry self-regulatory organisations. The Financial Accounting Standards Board is a group that oversees financial accounting standards (FASB). Generally, this reporting is based on Generally Accepted Accounting Principles (GAAP). In this context, environmental accounting refers to the estimation and disclosure of environmental data. Environmental liabilities and financial substantial environmental liabilities must be reported.

Management Accounting:

Management accounting is the process of finding, gathering, and analysing information for internal use. Because one of the primary goals of management accounting is to assist a company's operations, it is the focus of the forward-thinking management decisions on expenses, output levels, inventory and backlog, and other critical factors aspects of a company the rest of this primer Data can be used in management accounting.

Environmental Accounting in Monetary Terms

According to (Saleh, n.d.) Monetary environmental accounts, in a restricted sense only, separately identify within the nationals accounts the actual expenditure on environmental protection. In Some instances, these expenditures are externalised by treating ancillary environmental protection activities as separate establishment. Monetary environmental accounts in this restricted sense would also include the functional approach to environmental accounting.

The environmental impact of depletion and degradation is allocated to the separate economic activities that cause these environmental impacts and to expenditure components, reflecting the immediate effects corresponding to quantitative changes in natural assets.

Environmental Reporting

Environmental reporting is concerned with an organization's disclosure of environmentally connected information. This can include (but is not limited to) contingent environmental liabilities/risks, asset revaluations and capital plans as they relate to the environment, and cost analyses in important areas (such as energy, waste, and environmental protection), investment appraisal to include environmental and climate change factors, carbon emission and related control measures, ecological impacts, levels of support for community environmental projects, and levels of emission reduction support (such as the Clean Development Mechanism) for developing countries.

(such as transportation). Factors influencing climate change, carbon emissions and related control measures, ecological consequences, and levels of support for community environmental projects, as well as levels of emission reduction assistance (such as the Clean Development Mechanism (CDM) for developing countries. To reduce pollution, energy waste, and protect environmental, investment evaluation to include environmental and social considerations.

Environmental information disclosure can be considered as an organization's responsibility to its stakeholders and/or a response to stakeholder expectations. Environmental reporting is a voluntary activity at both the national and corporate levels, and organisations employ a variety of tools for media coverage. Annual reports, stand-alone sustainability reports, integrated reports, specialised reports, websites, and social media and others are examples to provide environmental information to the public a larger community.

Conclusion

Environmental accounting is a practical instrument for implementing sustainable development. Environmental accounting, sometimes known as “green accounting,” is a requirement of corporate social responsibility.

The importance of environmental accounting is growing as the world’s population grows. For Environmental issues, economic, social, and technological advancements Environmental Accounting is a practical tool for implementing sustainable development. Environmental Accounting that is referred to as “green accounting” is also a requirement of corporate social responsibility of the businesses.

Financial transactions have been recorded, and awareness for environmental activities has become a requirement. Environmental accounting is used to complete this reporting process.

Accounting for the environment in business and public production formalize environmental communications. This will be really useful for contribution to long-term development. Environmental costs are the most essential aspect of environmental accounting. Concentrate on the Environmental costs will be managed facility. Depending on the types of Environmental cost the accounting information system should cover environmental expenses. Environmental costs (Expenses associated with environmental activities, costs associated with traditional accounting, etc.) Costs associated with environmental domain types, Accounting costs that reflect data visibility records) have been kept in accordance with the sorts of expenses and Costs and functions should be reflected in each other.

References

1. Saleh. (N.D.). Environmental Accounting for Sustainable Growth and Development with Special Reference to A System of Integrated Environmental and Economic Accounting (Seea): The Indonesian Experience. 28.

2. 995680.Environmental_Accounting_As_A_Sustainable_Development_Strategy_In_C roatian_Companies.Pdf. (N.D.)
3. 153447963.Pdf. (N.D.)
4. Anand, M. B. (N.D.). Environmental Accounting—An Essential Tool for Long Run Survival. 8.
5. Islam, M. A. (2018). Environmental Accounting. In D. C. Pof & A. C. Michalos (Eds.), Encyclopaedia of Business and Professional Ethics (Pp. 1–3). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-23514-1_215-1
6. Kamruzzaman, Mr. Md. (2012). Framework of Environmental Management Accounting: An Overview. SSRN Electronic Journal <https://doi.org/10.2139/ssrn.2179031>
7. Macve, R. (N.D.). ACCOUNTING FOR ENVIRONMENTAL COST. 28.
8. Busmgt. Pdf. (N.D.).
9. Hecht, J. E. (N.D.). Environmental Accounting: Where We Are Now, Where We Are Heading. 4.

Development Of Students By National Service Scheme

Dr. Bipin M. Vaghela

Abstract:

The National service scheme (NSS) is the program Managed by the Government of India. Ministry of youth affairs & sports with an object of overall personality development of national youth. It provides opportunity to youth to contribute towards nation building by participating in various government led community services & programs, like removal of harmful traditional and cultural practice. Campaigning of abstinent, illiteracy, cleanliness, environmental prevention etc. The students studying in higher education along with studying academics they also take part in sports or NCC. But everyone cannot participate in both the activities. Many of the youth are having immense feeling. Full of social welfare so in year 1955 the consent of Government of India Ministry of human affairs and education and also 35 governors was Recommended further and on 24th september 1969. The national service scheme was originated. The main aim of this scheme was to develop The qualities amongst the students about the social and for that the idea of handling the problems of society for the development on nation and for the development of Responsible citizen of country where by the person would get the knowledge of personality development, social services and world peace the program which imparts such knowledge is known as National service, scheme.

Introduction:

National service scheme have been established to create social awareness & to have a personality development on the eve of birth anniversary of Mahatma Gandhi father of the nation. This scheme have

been started from 24 th september 1969 at college level for student through Indian Government from youth welfare & sports ministry to have meness, characterbase new education policy & its value.

Mahatma Gandhi and pandit Jawaharlal Nehru wanted that while having Education students should be aware of their National and Social responsibilities.

They know that India is the country of villages and Therefore students studying in Rural area should be activated so then chairman of the U.G.C. Dr. Radhakrishna decided to implement the principle of Mahatma Gandhi in the field of Education In may 1969 the document of NSS were prepared and in 1969 the Educational Minister of that time Dr.V.K.R.V.Rao declared the application of National Service scheme at college Level.

While taking higher education students should be aware of social problems should Mingle in the people around them try to understand their problems and do some constructive work for them. They should develop their personality through social service.

This scheme quite "Not Me But You" According to this quote scheme aims have been decided Meness in Society Should be brought among the people the objective of the NSS should be classified under Two broad categories.

Objective:

- (A) Overall objective of the NSS is personality development.
- (B) Specific objective are:
 - (1) To work with and among the people
 - (2) To enhance his knowledge of himself and the community through conformation with reality
 - (3) To engage in creative and constructive social action.
 - (4) To teach skills in the exercise of democratic leadership.
 - (5) To use our knowledge for the welfare of the society.
 - (6) To create social Responsibility.

- (7) To make publicity of National Intergration and to improve it.
- (8) To Minimize the gap between educated and uneducated people
- (9) To build the capacity to face Natural and human calamities.

80% students of our college belong to poor economic class so during the workshop of NSS these students learn some skills to become economically independent.

The objectives of the paper are

- To understand the National Service scheme
- To evaluate the development of personalities of students through this programme.
- To study in what way students are engaged in creative and Social actions through, National Service scheme
- To understand how the feeling of national integration and skill of democratic leadership are inculcated through the National Service scheme

Methods of the present research paper

- 1) We have used the random sampling methods to study this Research paper
- 2) We took 50 respondents put of 200 unit
- 3) We collected the questionnaires

The Review of our college:

Some of them are Adoppt Village at Jaspur. We work cleanness and litracy Poorty and Health Programme and also arrange Medical camp. Awareness programme Relly cultural programme city slums Area Gota our volunteers give Education to child week end go to old age home.

Thus we try to develop their internal and putward personality. Tree plantation-polio programe and corona Awerness programs were also arranged AIDS. Awareness Relly also at 1, December on world Aids

day Vivekanand Jayanti, Gandhi nirman Day also celebration in college. We have Also Guest lecture arrange for personality development.

All the above mentioned programs indicate that the NSS unit of this college is very active and efficient out student Garala Tanvi was participat in National youth festival in Noida in 2019 and next year National youth festival participat our student Patel Vibhuti in Lakhnow (U.P.) in 2020

The students have become economically independent by acquiring. The Knowledge during our workshop and guest Lecture

Table No-1 : Personality Development of students

Factor	Physical Health	Psychological	Intell actual Progress	Overall Personal inters	Total
Respondent No	10	5	5	30	50
Percentage	20%	10%	10%	60%	100%

Table No-1 Shows that 20% Respondents accepted that the physical improvement has been achieved through this camp 5% students accepted their Psychological Progress 10% accepted their intellectual development and 60% Respondent agreed their over all personality development.

Table-II Professional skill Achived

Factor	For self independence	To help others	Total
Respondent No.	40	10	50
Percentage	80%	20%	100%

Table-III : Qualities like National integration social Responsibility

Factor	National Integration	Social Responsibility	Leader-ship	Total
Respondent No	25	15	10	50
Percentage	50%	30%	20%	100%

Total No-4 Shows 50% students confessed that the feeling of national Integration has been understood and developed 30% students accepted to become aware social and 20% students agreed that the camp has helped to develop the quality of leadership

Conclusion :

- (1) Economically weak students get benefited by this scheme
- (2) Besides bookish knowledge of some professional skills like computer knowledge is provided to have self employment
- (3) The awareness about National Integration Social beyond Responsibility, team spirit health and cleanliness about water preservation etc are also included through this unit
- (4) Ours speeches by learned speakers help them to expand their horizon of knowledge
- (5) Students participation has been increased from 50 student to 200 students.
- (6) Through NSS college students are provide all Round development

In a nutshell the National service scheme which has been implemented since 2006 is successfully going on helping the student to develop their overall personality this paper shows and proves it success carefully.

Bibliography:

1. NSS program Book - Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University 1971 to 2004
2. NSS Training manual -Trainee's work book competency 5-2003
3. P.O.Seminar Presented and workshop by Gujarat University NSS Department Ahmedabad

Mental Health

Prof. Yogesh Solanki

Mental health includes our emotional, psychological, and social well-being. It affects how we think, feel, and act. It also helps Compose how we handle stress, relate to others, and make choices. Mental health is important at every stage of life, from childhood and adolescence through adulthood.

According to the WHO stress that mental health is “more than just the absence of mental disorders or disabilities.” mental health is about not only avoiding active conditions but also looking after ongoing wellness and happiness

Throughout your life, if you experience mental health problems, your thinking, mood, and behavior could be affected. Many factors contribute to mental health problems, including:

- Biological factors, such as genes or brain chemistry
- Life experiences, such as trauma or abuse
- Family history of mental health problems

Many People who have a Mental illness do not want to talk about it. but Mental Illness is nothing to be feel ashamed of.it is medical condition just like heart disease, Cancer or diabetes. And mental health conditions are treatable. We are continually expanding our understanding of how the human brain works, how to fix my negative thoughts and treatments are available to help people successfully manage mental health conditions.

Mental illness does not discriminate; it can affect anyone regardless of age, gender, geography, income, social status, race/ethnicity, religion/spirituality, sexual orientation, background, or another aspect of cultural identity. While mental illness can occur at any age. Mental health and physical health are closely connected. Mental health plays a major role in people’s ability to maintain good

physical health. Mental illnesses, such as depression and anxiety, Schizophrenia, Bipolar affect people's ability to participate in health-improving behaviors. In turn, problems with physical health, such as chronic diseases, can have a serious impact on mental health and decrease a person's ability to participate in treatment and recovery.

Build A Healthy Self-Esteem

Self-esteem is more than just seeing your good qualities. It is being able to see all your abilities and weaknesses together, accepting them, and doing your best with what you have. For example, you may not play tennis well enough to be a star, but that should not stop you from enjoying the game.

Build Confidence:

Take a good look at your good points. What do you do best? Where are your skills and interest areas? How would a friend describe you? Now, look at your weak points. What do you have difficulty doing? What things make you feel frustrated? Take a look at this list. Remember that all of us have our positive and negative sides. We let our strengths shine, and we build on our weak points to help us mature and grow.

Create Positive Family Relationships

Work on building good family relationships. Learn to value each member's skills and abilities. Learn how to give and accept support. Make time just to be a family. Schedule time for both serious things and fun. Listen respectfully without interruption to what each person has to say. Do it frequently

Learn To Manage Stress Effectively

Stress is a normal part of life. How you deal with it will depend on your attitude. You may become overwhelmed by things that other

people deal with easily. Learning to keep a balance among work, family and leisure is difficult and needs skill full management of your time. Planning helps, and so does staying calm. Each day, set aside five minutes for a mental health break. Close your door or go into another room, and day-dream about a place, person or idea, or think about nothing at all! You will feel like you have been on a mini-vacation.

You can use Focusing in many situations when you feel uncomfortable inside.

When uncomfortable thoughts and/or feelings keep going round and round your head.

If you feel confused about something.

If you don't know (but want to know) what you feel about something.

When you're feeling down on yourselves.

If you are just interested in what's going on inside yourself

How to Focus

Find what wants your attention,

Find a quiet comfortable space. Scan through your body, paying attention to how you feel inside. Notice the support of what you're sitting on. Become aware of where your body already feels good or where it feels less clear. Notice any feelings of discomfort or thoughts that are nagging you. You might find that there are a number of different feelings inside.

Notice any feelings of discomfort or thoughts that are nagging you. You might find that there are a number of different feelings inside.

Get a sense of the one thing that most wants your attention. Check inside for a feeling that this is the right one.

Deal With Your Emotion:

We are all challenged to find safe and constructive ways to express and share our feelings of anger, sadness, joy and fear.

Your ways of experiencing and expressing emotions are unique because you are unique. Find out what makes you happy, sad, joyful, or angry. What calms you down? Learn ways to deal with your moods. Share joyful news with a friend; “cry on a shoulder” when you feel blue. Physical exercise can help you deal with your anger. Keep a stack of your favourite funny cartoons or a collection of humorous stories or video tapes for times when you feel the need to laugh.

Our emotions reflect the movements of our qi. If our qi is flowing smoothly our emotions are expressed in a balanced way. When we respond negatively to a situation, we tighten up inside, causing our qi to become blocked or travel in the wrong direction. The famous Chinese medical textbook the Nei Jing says: ‘Anger makes qi rise, joy slows down qi, sadness dissolves qi, fear makes qi descend ... shock scatters qi ... worry knots qi.’

- It is natural for us to experience different emotions according to our circumstances. For instance
- Fear protects us From Danger.
- Anger helps us to assert our rights.
- Grief manifests when we lose someone or something.
- Joy arises when we feel pleasure.

Worry occurs when we feel unsupported. Once the situation that has aroused our emotion has subsided we usually recover and let it go. There are other circumstances, however, when we don’t recover. Then these emotions can negatively affect our health.

Common stresses through stages in our lives

Infancy (0–5) Lack of food:

lack of warm environment; lack of emotional warmth and stimulation; lack of ability to get emotional needs met, lack of or too many physical boundaries; sibling rivalries, separating from parents as we grow older.

Childhood (5–12) Starting school:

making friends; learning difficulties; sibling rivalry, bullying; moving home; parents divorcing, keeping up with schoolwork, too much television, too many computer games.

Teenage years (13–19) Starting relationships with same or opposite sex: making friends; concern about appearance, fear of failing exams; difficulty choosing a career, becoming independent from parents, experimenting with drugs and/or alcohol, finding work, leaving home.

Adulthood (20–40) Finding a partner:

building a home; starting a family; finding and settling in a career; financial worries and debts, competitive work situation; difficult boss, difficulties with colleagues, relationship problems, divorce.

Late adulthood (40–60) Redundancy:

lack of promotion, keeping up with changes in technology at work; caring for ageing parents, family illness, death of relatives and friends, advancing age declining health, possible divorce.

Retirement (60+) Lack of feeling valued; death of loved ones:

failing health advancing age failing eyesight, hearing, memory, etc. loss of income, loss of ability to care for self-difficulty maintaining independence.

How We Deal with Our Emotion

Each individual has a different attitude to the traumatic life events they have gone through. Some people feel that they can never get over the upsets of the past. Others feel that they can learn from their problems and become better people for it.

So what is it that enables one person to deal with their emotional difficulties while another is unable to? The answer is complex. A healthy childhood involves small to medium frustrations from which the child can learn. The depth and intensity of a trauma, the timing of the difficulties and the length of time they continue are relevant to whether we get through them or whether they cause problems later.

Early Warning and signs of mental Health

- Eating or sleeping too much or too little
- Feeling sad or like nothing matters
- Obscure aches and pains
- Feel helpless or hopeless
- Use of substance like alcohol, nicotine, drugs
- severe mood swings who is cause problems in relationships
- Thinking of harming yourself or other.
- Suicidal Thought come
- inability to perform daily tasks like taking care of your kids or getting to work or school

Improve Mental Health

- Cope with Stress of life
- Change Daily Routine Schedule
- Eat and Drink Health Food
- Helping Other
- Write your Thought
- Meditation, Yoga, and Exercises
- Think positive
- Make solution Oriented not Problem-Oriented
- Don't compare with Other
- Make Life Goal
- Stay always happy

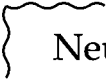
Part of being a teen is having thoughts and feelings about different parts of your life, such as how you feel about your friends and other kids your age, how you are doing in school and other activities, your parents, or the way you look. While having these new feelings, many changes are also taking place in your body. It is normal to feel self-conscious or shy about the changes in your body

and emotions but there are also changes to celebrate. Some cultures even have celebrations to recognize these changes.

References

1. <https://www.mentalhealth.gov/basics/what-is-mental-health>
2. <https://www.medicalnewstoday.com/articles/154543>
3. <https://www.healthypeople.gov/2020/topics-objectives/topic/mental-health-and-mental-disorders>
4. [file:///C:/Users/hp/Downloads/Mental%20Health%20Information%20for%20Teens%20-%20Health%20Tips%20about%20Mental%20Wellness%20and%20Mental%20Illness%20\(%20PDFDrive%20\).pdf](file:///C:/Users/hp/Downloads/Mental%20Health%20Information%20for%20Teens%20-%20Health%20Tips%20about%20Mental%20Wellness%20and%20Mental%20Illness%20(%20PDFDrive%20).pdf)
5. [file:///C:/Users/hp/Downloads/77%20Ways%20to%20Improve%20Your%20Wellbeing_%20How%20to%20Use%20Ancient%20Chinese%20Wisdom%20to%20Enhance%20Your%20Physical,%20Mental%20and%20Spiritual%20Health%20\(%20PDFDrive%20\).pdf](file:///C:/Users/hp/Downloads/77%20Ways%20to%20Improve%20Your%20Wellbeing_%20How%20to%20Use%20Ancient%20Chinese%20Wisdom%20to%20Enhance%20Your%20Physical,%20Mental%20and%20Spiritual%20Health%20(%20PDFDrive%20).pdf)

Neuralink: Implantable Brain-machine With Artificial Intelligence

Prof. Divita Patel

Introduction :

Neuralink Understands the brain:

Your Brain Has 86 Billion Neurons Neurons transmit and receive information. Although there are many distinct types of neurons, they all typically consist of three parts: an axon that transmits signals, a soma that computes signals, and a dendrite that receives signals.

Electric signals are used by neurons to communicate.

Synapses release neurotransmitters in response to action potentials. By attaching to receptors on dendrites, these tiny chemicals create channels that allow current to pass across the membrane of the neuron. An action potential is started by a neuron when it gets the “correct” combination of spatiotemporal synaptic input.

Electrical signals from the brain can be recorded.

Electrodes are positioned close to neurons in order to pick up action potentials. We are able to decipher the information conveyed by those neurons by recording from a large number of neurons. For instance, neurons indicate desired motions in the parts of the brain that control movement. The information we see, feel, touch, or believe is carried by neurons in the brain.

Tesla multibillionaire The entrepreneur owns a number of unique businesses in addition to his well-known businesses like Tesla and SpaceX. According to him, he began working toward achieving “symbiosis” between the human brain and artificial intelligence through one of them.

Musk's brain interface technology firm is called Neuralink. In other words, it involves developing technology that may be inserted into a person's brain, where it could record activity and perhaps stimulate it. The technology has several potential near-term medical uses, such as the treatment of Parkinson's illness, even if Musk loves to speak about his futuristic vision for it, which involves fusing human consciousness with AI.

What you should know about Neuralink is as follows:

In 2016, Neuralink was covertly and covertly formed.

Musk frequently associates Neuralink with his concerns about artificial intelligence, despite the fact that the business has been praised for its near-term uses. In 2019, Musk told "Artificial Intelligence" podcast host Lex Fridman that Neuralink was designed to solve the existential risk associated with digital superintelligence. Musk has indicated that he believes mankind will be able to reach "symbiosis with artificial intelligence"

These allegations have raised questions from experts.

Insider met with University of Newcastle neurologist Prof. Andrew Jackson in September 2020. He stated: "That is not to say it won't happen, but I believe the underlying neurology to be much more dubious. We know considerably less about how those mental processes function, so just because you can anticipate where a pig's leg will land when it's walking on a treadmill doesn't indicate you can read thoughts," Professor Andrew Jackson said.

In August 2020, another academic, Andrew Hires, told Insider that Musk's ideas about AI and humanity joining are aspirational dream land.

Two pieces of equipment are being created by Neuralink. The first involves implanting a chip with electrodes into someone's brain within their skull.

The coin-sized chip that Neuralink is creating would be implanted in the patient's skull. A network of tiny wires that are each about 20 times thinner than a human hair spread out from the chip into the patient's brain.

The cables have 1,024 electrodes, which may be used to monitor brain activity and, in theory, activate the brain electrically. The device wirelessly transmits all of this data to computers so that researchers may study it.

The robot would operate similarly to a sewing machine by forcing flexible wires coming from a Neuralink chip into a person's brain with a rigid needle.

In January 2021, Neuralink unveiled a video displaying the robot.

According to Musk, the device might make implanting the electrodes for Neuralink as simple as LASIK eye surgery. Although this is a big statement, neuroscientists told Insider in 2019 that the machine has several extremely intriguing characteristics.

Professor Andrew Hires brought attention to a function that would automatically change the needle's position to account for a patient's brain movement, which occurs during surgery along with breathing and heartbeat.

The robot is eight feet tall as it stands right now, and while Neuralink is working on the technology that powers it, Woke Studios created its design.

In a live demonstration in 2020, the business demonstrated one of its chips operating in a pig named Gertrude.

The proof-of-concept demonstration revealed how the chip could precisely anticipate the location of Gertrude's limbs as she walked on a treadmill and capture brain activity as the pig sniffed about for food. Musk said that the pig had lived for two months with the chip within her head.

1,024 channels may not seem amazing in terms of technology today, but the electronics used to transmit them wirelessly are cutting-

edge, and the robotic insertion is wonderful, according to Newcastle University's Professor Andrew Jackson, an expert in neural interfaces.

"This is solid engineering but mediocre neuroscience," he said

As most brain interfaces now used on test animals include wires protruding out through the skin, Jackson told Insider after the 2020 presentation that the wireless relay from the Neuralink chip may possibly have a significant influence on the wellbeing of animal test subjects in research.

In terms of number of channels or other aspects, he said, even if the technology doesn't do anything more than we are able to do at the moment, just from a welfare aspect for the animals, I think if you can do experiments with something that doesn't involve wires coming through the skin, that's going to improve the welfare of animals.

Elon Musk, the millionaire founder of Tesla, is best known for his high-profile businesses SpaceX and Tesla, but he also owns a number of strange projects. He claims that via one of them, he began working toward achieving "symbiosis" between the human brain and artificial intelligence.

Musk founded the brain interface technology business Neuralink. Simply described, it involves developing technology that might be incorporated into a person's brain, where it may record and perhaps stimulate brain activity.

While Musk frequently touts his futuristic vision for the technology, which involves the fusion of AI and human consciousness, there are several possible near-term medical uses for the technology, including the treatment of Parkinson's disease.

A chip in someone's brain may be used to treat neurological conditions like Parkinson's disease in the near future.

Neuralink's improved neural interface technology may help in the research and treatment of severe neurological diseases including Parkinson's and Alzheimer's.

According to Prof. Andrew Hires, another use might be the ability for humans to mentally operate robotic prosthetics.

In a 2019 interview with Insider, Hires stated, the first application you can imagine is better mental control for a robotic arm for someone who's paralysed. He added that electrodes in a patient's brain may be able to replicate the sensation of touch, allowing the patient to exert finer motor control over a prosthetic limb.

Bibliography

- <https://neuralink.com/>
- <https://economictimes.indiatimes.com/magazines>
- <https://www.businessinsider.in/tech/>
- <https://www.indiatimes.com/technology/news/>

Natural Disasters - An NCC Perspective

Lieutenant Poonam Zala

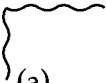
Introduction

Since the dawn of civilization, human society, natural environment and disasters have been closely interlinked. Natural disasters and the increasing environmental degradation world-wide are serious threats to development. Natural disasters threaten all three dimensions of development to include economic, social and environmental. In the past twenty years, earthquakes, volcanic eruptions, landslide, floods, tropical storms, droughts and other natural calamities have killed over three million people, inflicted injury, disease, homelessness and misery on one billion others, and caused billions of dollars of material damage. Currently annual global economic costs related to disaster events average US\$1200 billion per year and it is likely to double by the Year 2025. 80 percent of the world's population resides in developing countries and it has been estimated that up to 60 percent of these people are highly vulnerable to floods, severe storms and earthquakes. Besides 90 percent of the natural disasters and 95 percent of the total disaster-related deaths world-wide, occur in the developing countries. Since the 1960s, economic losses due to disasters have increased at least fivefold. These losses are growing largely due to the increasing concentration of population and investments in vulnerable locations as well as inadequate measures to reduce risk.

The term disaster is commonly used to denote any odd event natural or man made which brings about immense misery to a region and it becomes difficult to cope with the situation through local resources.

Classification of Disasters

Disasters can be classified based on nature of onset (rapid/ slow), natural and manmade disasters as under:-

(a) Natural Disaster.

- (i) Wind Related - Storm, Cyclone, Tornado, Storm surge and Tidal waves.
- (ii) Water Related - Flood, Cloudburst, Flash flood, Excessive rains and Drought.
- (iii) Earth Related - Earthquake, Tsunamis, Avalanches, Landslides and Volcanic eruptions.

(b) Man Made Disasters.

- I. Accidents. Road, Rail, Air, Sea and Building collapse.
- II. Industrial Mishaps. Gas Leak, explosion, sabotage and safety breach.
- III. Fire. Building, Coal and Oil.
- IV. Forest Fire. In tropical countries forest fires are often manmade.
- V. Contamination/Poisoning. Food, water, illicit-liquor and epidemics.
- VI. Terrorists Activities
- VII. Ecological. Pollution (air, water, noise), soil degradation, loss of biodiversity, global warming, sea level rise, toxic wastes and nuclear accidents.
- VIII. Warfare. Conventional, chemical and nuclear.

A few important ones are described below:-

(a) Earthquake. Layers of rock make up the earth's surface. Rocks do not bend or break easily. Tension caused by movement of Earth's plates, build up over the years until the rocks can take the strain no longer. Suddenly they crack and shift, sending out shock waves, and reducing anything built on the surface to rubble. This is what we call an earthquake. The shock of the initial earthquake may be followed by a series of aftershocks over the next few days. These fade as the rocks settle down into their new positions.

(b) Tsunamis. This giant wave is caused by an undersea earthquake. Vibrations rush through the ocean at hundreds of kilometers an hour. When they reach shallow waters they slow down and build up into vast waves, at times 76m (250 ft) tall. The tsunami crashes onto the shore, sweeping away anything in its way

(c) Volcanoes. Volcano is like a vent or chimney to the earth's surface from a reservoir of molten rock, called magma, deep in the crust of the earth. The eruption occurs when slabs of rock forming the Earth's surface, called plates, begin to move. When old plates collide, and one is ground down beneath the next, the plates melt and produce very violent volcanoes. Other types of volcanoes also exist, such as those that form as new plates grow. The molten material wells from the mantle, spurting up as quiet volcanoes. Some volcanoes lie away from the plate edges, above a very active spot in the Earth's mantle. A study shows that approximately 600 volcanoes are active or have erupted. On an average, about 50 volcanoes erupt every year. At present, about 10 percent of the world's population lives on or near potentially dangerous volcanoes.

(d) Landslides. Landslides generally occur as secondary effects of heavy rains storms, earthquakes and volcanic eruptions. It occurs as a result of changes, either sudden or global or gradual in the composition and structure of rocks or hydrology or vegetation on a slope. It covers a wide variety of landforms and processes involving the movement of soil under the influence of gravity.

(e) Hurricanes. Sometimes called Tropical Cyclones, typhoons, or willy-willies, hurricanes can rip up trees, destroy crops, and flatten buildings. Torrential rain causes flooding and coastal regions may be swamped by huge waves whipped up by winds that blow as fast as 300 km/h (185 mp). Hurricanes start to form when the Sun's heat stirs up moist air over the oceans, where the temperature at the center of the storm, called the eye, can be more than 300 km (185 miles) across and the winds only gale force. But as the eye narrows

to about 50 km (30 miles) across, the winds begin to swirl around it at hurricane force. Every year, violent storms with torrential rains and very strong winds bring widespread devastation to coastlines and islands lying in their paths. Cyclones pose a major threat to lives and property in many parts of the world.

(f) Flood. It can arise from abnormally heavy precipitation, dam failures, rapid snow melting, river blockages or even burst water mains. It is usually sudden in onset. Types of floods can further be classified into Inland and Coastal floods. Major floods result in physical damage, deaths and injuries, problems in drinking water supply and food shortages and displacement of population.

(g) Drought. If, over about two weeks, there is less than 0.2 mm (1/100in) of precipitation, there is said to be a drought. Without reservoirs, there is not enough water for people and crops. Some places have extreme drought which lasts for many years. Droughts have disastrous and long-term impact on the economy and can affect a large segment of the society which may last for months and in some cases several years. Generally, drought situation may be defined as a temporary reduction in water or moisture availability significantly below the normal or expected amount for a specific period. Drought is a slow onset phenomenon.

Reference:-

1. Ncc Hand Book
2. <https://www.samhsa.gov/find-help/disaster-distress-helpline/disaster-types>

